

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
Z.M.BOBUR NOMIDAGI ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI
PEDAGOGIKA FAKULTETI PEDAGOGIKA-PSIXOLOGIYA
YO'NALISHI 4-BOSQ ICH TALABASI

Jo'raeva Gulasalning
PSIXOLOGIYA FANIDAN

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

MAVZU: Shaxs dunyoqarashi va e'tiqodini o'zgartiruvchi omillar.



ILMIY RAHBAR:

RUSTAMBEKOVA M.T

ANDIJON-2015

MUNDARIJA:

KIRISH:-----2-13

I.bob. Shaxs va uning jamiyatдаги mavqei-----14

1.1. Ijtimoiy tasirlarning shaxs tomonidan anglanishi-----14-21

1.2. Shaxs ijtimoiylashuvida ijtimoiy norma ijtimoiy sanksiya va rol-22-34

II.bob. Shaxs dunyoqarashi va e'tiqodini o'zgartiruvchi omillar----35

2.1. Shaxs yo'nalganligi tizimida dunyoqarash va uning mohiyati-----35-44

2.2. Milliy ma'naviyat va milliy qadriyatlarning shaxs shakllanishiga ta'siri-45-57

2.3. Yoshlarni ma'naviy shakllanishida ijtimoiylashuv maskanlarining roli-57-65

Xulosa-----66-68

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati-----69-70

MUNDARIJA:

KIRISH:

I.bob. Shaxs va uning jamiyatdagi mavqei

1.1. Ijtimoiy tasirlarning shaxs tomonidan anglanishi.

1.2. Shaxs ijtimoiylashuvida ijtimoiy norma ijtimoiy sanksiya va rol

II.bob. Shaxs dunyoqarashi va e'tiqodini o'zgartiruvchi omillar.

2.1. Shaxs yo'nalganligi tizimida dunyoqarash va uning moxiyati

2.2. Milliy ma'naviyat va milliy qadriyatlarning shaxs shakllanishiga ta'siri

2.3. Yoshlarni ma'naviy shakllanishida ijtimoiylashuv maskanlarining roli.

Xulosa

Tavsiyalar

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

KIRISH

Shaxsga jamiyatning ta'siri eng avvalo uning ma'naviy tasavvurlarida dunyoqarashida, xayotga bo'lgan munosabatlarida aks etadi. Shu ma'noda mafkuraviy ongning mazmuni va sog'lom e'tiqodlar xam ijtimoiy muhit va unda o'rnashib qolgan mezonlar asosida shakllanadi.

Mustaqil O'zbekistonda qisqa fursatlarda amalga oshirilgan jamiyat xayotidagi tub isloxlarni idrok qilishlari va ularga munosabatlar, shubhasiz, fuqarolarning yangicha qarashlarida, aniqrog'i, dunyoqarashlarida namoyon bo'ladi. Ushbu dunyoqarashlarning mazmunini tashkil etuvchi ilg'or g'oyalar yaxlit xalq manfaatlarini ifoda etgani sababli ham ular milliy mafkuraning mohiyatini tashkil etadi.

Psixologik nuqtai nazardan tahlil qiladigan bo'lsak, bugun jamiyatimiz a'zolari ongida shakllanayotgan milliy istiqlol g'oyalarining genezisi, ya'ni kelib chiqib, ongga o'rnashish jarayoni bir qator ijtimoiy psixologik holatlarni o'z ichiga oladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, milliy g'oya yoki progressiv-ilg'or g'oya ma'lum tarixiy vaziyatlarda, ijtimoiy zaruriyatdan kelib chiqib paydo bo'ladi. Lekin uning genetik jixatdan o'zidan avval mavjud bo'lgan ilg'or, o'lmas g'oyalarga, milliy qadryatlarga tayanadi. Masalan, o'zbek xalqi tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, xalq e'tiqodi va tafakkurining sayqallashuviga sabab bo'lgan o'lmas qadryatlar, xalq ma'naviyatiga taaluqli nodir meros bo'lganki, ular bugungi istiqlol davrida davlat va jamiyat qurilishi uchun ma'naviy-mafkuraviy omil rolini o'ynamoqda. Sharqning buyuk mutafakkirlari Axmad al-Farg'oniy, Mahmud az-Zamaxshariy, Abu Nasr al-Farobiy, Abu Bakr Muxammad ibn Al-Abbos Al Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino kabilarning ilmiy merosi, Amir Temurning mutaqqil davlatchilikka oid qonuniyatlari, fiqh ilmining asoschilaridan bo'lmish al-Marg'iloniy hidoyatlari, Imom al-Buxoriyning hadisiy

qarashlarida bayon etilgan o'lmis g'oyalar asrlar osha xalq e'tiqodining engilmasligining yorqin misolidir. Bugungi mustaqillik va istiqloqlarning xar bir kuni xam jamiyat a'zolari bo'lmish shaxslar ruxiyati uchun shunday tarixiy vaziyat va muhit rolini o'ynamoqdaki, buning ta'sirida yangi g'oyalar paydo bo'lishi uchun maqsad paydo bo'ladi. Shuni aloxida e'tirof etish kerakki shaxsdagi xar qanday maqsad xam yangi g'oyaga asos bo'lavermaydi. Teran maqsadga erishish uchun odamda qat'iy ishonch bo'lishi kerak, va u oxir oqibat maslakka aylanadi. Ana shunday maslakning inson qalbiga singib, uning yurish-turishi, fikrlarshi-yu, tafakkur tarziga aylanishi e'tiqoddir. Bu o'rinda yana bir psixologik xolatni yoritish lozim, bu xam bo'lsa, e'tiqodning bo'lishi yoki qat'iy ishonchning bo'lishini odamning o'zi astoydil xoxlashi kerak. Shaxsning nimalarni xoxlashi yoki nimalarga ishonishi masalasi sof psixologik muammolar sirasiga kirgani uchun xam milliy istiqloq g'oyalarini shaxs dunyoqarashi mazmuniga aylanishi jarayonida psixologik omillar katta o'rin tutadi.

Bugungi kunda ma'naviyat masalasi ijtimoiy xayotimizning asosiy masalalaridan biriga aylanib qoldi. Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq bu masalaga katta va uzluksiz e'tibor berib kelinmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning xar bir nutqi va maruzalari, maqola va asarlarida yuksak ma'naviyat kelajak poydevori ekanligi qayta-qayta takidlanmoqda. «Zero, - deb uqtiradi Islom Karimov, - biz jamiyatimiz taraqqiyotini faqatgina iqtisodiy, ijtimoiy farovonlik bilangina emas, xalqimizning ma'naviy barkamolligi, demokratik va insonparvarlik tamoyillarining kishilar ongida nechog'lik chuqur ildiz otishi bilan baxolaymiz»

Ulug'vor deb hisoblangan ta'lim tizimi oldida turgan ustuvor vazifalardan biri –bu “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun va “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” asosida Respublika ta'lim tizimida olib borilayotgan islohatlar yoshlarni o'z xohishi, irodasi va intilishiga qarab, ularga chuqur bilimlar berish, o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlardan to'la xoli bo'lgan yuksak ma'naviy va ahloqiy talablarga javob beradigan raqobatbardosh malakali kadrlar tayyorlashni ta'minlashdir. Maktab ta'limi

boshidan bola ikki tomonlama ham oilada, ham maktabda tarbiyaviy ta'sir ostida bo'ladi. SHu sababli tarbiyaviy ta'sirlarning, bir xil yo'nalishda bo'lishi komil shaxsni tarbiyalashga asos bo'ladi. Maktab va o'qituvchining vazifasi o'quvchilarga ta'lim berishgina emas, balki ularning qobiliyatlarini ham o'stirishdir. Qobiliyatlarni o'stirishda o'quv ishining ahamiyati nihoyatda kattadir. Bolalardagi qobiliyatlarning borligi haqida, avvalo ularning qanday o'qishlariga o'quv materialini qanday tushunishlariga, eslab qolishlariga, o'z bilimlarini qo'llay bilishlariga, masalalarni echishda qanchalik puxta fikr yuritishlariga, yozma va og'zaki nutqni qanchalik egallaganliklariga qarab xukm chiqarish mumkin. Quyidagi sifatlar: ziyraklik, tez va puxta eslab qolish, o'ylay olish, topqirlik, rivojlangan hayol, ishda tashabbuskorlik, mustaqillik va uning mahsuldorligi bolalar qobiliyatlarining ba'zi bir ko'rsatkichlari bo'lishi mumkin.

O'smirlik bolalikdan kattalikka o'tish davri bo'lib, fiziologik va psixologik jihatdan o'ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Bu bosqichda bolalarning jismoniy va psixik taraqqiyoti juda tezlashadi, hayotdagi turli narsalarga qiziqishi, yangilikka intilishi ortadi, xarakteri shakillanadi, ma'naviy dunyosi boyiydi, ziddiyatlar avj oladi.

O'smirlik balog'atga etish davri bo'lib, yangi xislar, sezgilar va jinsiy hayotga taalluqli chigal masalalarning paydo bo'lishi bilan ham xarakterlanadi. Bular ta'sirida o'smirning xarakteri, atrofdagi kishilar bilan muomalasi, jamiyatda sodir bo'layotgan voqealarga munosabati tez o'zgarib boradi. Ba'zan ijtimoiy masalalar to'g'risida noto'g'ri tassavvur va yanglish fikrlar hosil bo'lishi tufayli u muayyan tartib qoidalarga tanqidiy ko'z bilan qaraydi.

Bola kamolotining bu davrini ko'pincha «qiyin», «murakkab», «muhim» davr deyiladi. Ota-onalar hamda hali tarbiyaviy ish sohasida etarli tajribaga, shuningdek o'smirlik yoshidagi bolalarning yosh va individual xususiyatlari haqida zarur bilimlarga ega bo'lmagan yosh pedagoglar, odatda o'smirlarni tarbiya-

lash juda qiyin deb o'ylaydilar. Lekin hozirgi kunda o'smirlarni tarbiyalashni o'ziga xos xususiyatlari, qonuniyatlari, imkoniyatlari, xatti harakat

motivlarining ifodalanishi va vujudga kelishining murakkab mexanizmlari fanga ma'lumdir.

O'smirlik davri o'zining taqlidchanligi, muhim nuqtai nazarning shakillanmagani, hissiyotga beriluvchanligi, mardligi, tantiligi bilan farqlanadi. Bu o'smirlarga xos xususiyatdir. Shuning uchun tashqi ta'sirlarga beriluvchan o'smir o'g'il- qizlarga alohida e'tibor berish talab qilinadi.

Bu yoshda o'smir rivojida keskin o'zgarishlar ro'y beradi. Bu o'zgarishlar biologik, fiziologik hamda psixologik o'zgarishlardir. Fiziologik o'zgarish jinsiy etilishning boshlanishi va bu bilan bog'liq ravishda tanadagi barcha a'zolarining mukammal rivojlanishi va o'sishi, xujayra va organizm tuzilmalarining qaytadan shakllana boshlashidir. Organizmdagi o'zgarishlar bevosita o'smir endokrin sistemasining o'zgarishlari bilan bog'liqdir. O'smirlik yoshida bolalikdan kattalikka o'tish jarayoni sodir bo'ladi. O'smirda psixik jarayonlar keskin o'zgarishi bilan aqliy xususiyatida ham burilishlar sodir bo'ladi. Bu o'zgarishlar jarayonida qiyinchiliklar tug'iladi. Bular avvalo ta'lim jarayonida ro'y beradi: yangi axborot, ma'lumotlarni bayon qilish shakli, uslubi va uslublari o'smirni qoniqtirmay qo'yadi. Ko'pgina o'smirlarda o'zidan qonikmaslik holati kuzatiladi. SHuningdek, o'zi hakidagi mavjud fikrlarining bugun unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga to'g'ri kelmayotganligi o'smirni asabiylashishiga olib keladi. Bu esa o'smirda o'zi haqida salbiy fikr va qo'rquvni yuzaga keltirishi mumkin.

Ana shunga o'xshash o'zgarishlar ko'pincha o'smir ruhiyatiga o'z ta'sirini o'tkazadi. U tajangroq, ba'zida huda-behudaga injiqlik qiladigan, serzarda, gap ko'tarmas bo'lib qoladi.

O'smirlik davrida etakchi faoliyat- bu o'qish, muloqot hamda mehnat faoliyatidir. O'smirlik davri muloqotining asosiy vazifasi bu – do'stlik, o'rtoqlikdagi elementar qoidalarni aniqlash va egallashdir.

O'smirda psixik jarayonlarning keskin o'zgarishi bilan aqliy faoliyatida ham burilishlar seziladi. SHuning uchun shaxslararo munosabatlarda, o'quvchi bilan o'qituvchi muloqotida, kattalar bilan o'smirlarning muomalasida qat'iy

o'zgarishlar jarayonida qiyinchiliklar paydo bo'ladi, bular avvalo ta'lim jarayonida ro'y beradi, yangi axborotlar, ma'lumotlarni bayon qilish shakli, uslubi va usullari o'smirni qoniqtirmay qo'yadi.

Butun a'zolarida keskin fiziologik o'zgarishlar sodir bo'ladi. Unda o'pka, yurak, jigar, taloq, buyrak hajmlari kattalashadi. Bundan tashqari gavda tuzilishi ham o'zgaradi.

Kattalarning o'smir yoshidagilarga ta'sir ko'rsatishi, tarbiya berishi uchun eng qulay sharoit bu- mehnat bilan shug'ullanishidir. Agar kichik yoshdagi bolalar yordamchi bo'lish rollaridan qoniqsalar, o'smirlar, ayniqsa katta o'smirlar kattalar bilan teng ravishda faoliyat ko'rsatayotganlaridan, lozim bo'lganda ularning o'rinlariga ham ishlay olishlaridan qoniqadilar. Endi o'smirlar o'yin faoliyatiga kamroq vaqtlarini ajratgan xolda ko'prok jiddiy ishlar bilan shug'ullana boshlaydilar va ularning bilish jarayonlari jadal rivojlana boshlaydi.

O'smirning psixik o'sishini harakatga keltiruvchi kuch uning faoliyatini vujudga keltirgan yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklar tizimining namoyon bo'lishidir. Vujudga kelgan ziddiyatlarni psixologik kamolotni ta'minlash, faoliyat turlarini murakkablashtirish orqali o'smir shaxsida yangi psixologik fazilatlarni tarkib topdirish bilan asta-sekin yo'qotish mumkin.

O'smir o'quvchi ruhiy dunyosida paydo bo'ladigan bunday holatlar balog'at davri o'tishi bilan bir me'yorga kelib qoladi. Lekin farzand o'stirayotgan har bir ota-ona bolaning o'sishi to'g'risida, uning o'ziga xos xususiyati haqida zarur tushunchaga ega bo'lsalar foydadan holi bo'lmaydi, albatta.

Shu narsani alohida ta'kidlash kerakki, bu yoshdagi o'smirlar o'ta ta'sirchan, ayniqsa tashqi ta'sirga, tashqi voqealarga beriluvchan bo'ladilar. Ishqiy kitoblar o'qish, shunga o'xshash kinofilmlarni tomosha qilishga juda qiziqadilar. O'zlarining tashqi qiyofalariga ko'prok e'tibor bera boshlaydilar. O'g'il bolalarda soch qo'yish, durustroq kiyinish ishtiyoqi tug'iladi, qizlar esa oynaga ko'prok qaraydigan bo'lib qoladilar. Ular o'zlariga oro berishni, malikalarday go'zal ko'rinishni istaydilar, orasta ko'rinishga urinadilar. Bu tabiiy holdir.

Yuqori sinf o'quvchilari o'zlarining ma'naviy xususiyatlari bilan boshqa yoshdagi bolalardan keskin farq qiladilar. Ular ham jinsiy, ham jismoniy, ham aqliy jihatdan etilgan bo'ladilar. SHu tufayli ular vazmin tabiatli, mulohazali, kattalarga hurmat-ehtirom bilan qaraydilar.

O'smirlik yoshida psixologik jihatdan eng muhim hisoblangan yangi xislatlarni tarkib topishi unda o'ziga xos kattalik xissining yuzaga kelishidir. O'smir bu hissiyotni o'z-o'ziga katta yoshli odam sifatida bo'lgan shaxsiy munosabatlarni kattalar jamoasida ular hayotining to'laqonli va to'la xuquqli a'zosi sifatida yashashga tayyor ekanligini sub'ektiv tarzda ichidan kechiradi.

Mavzuning dolzarbligi: Ijtimoiy muhit - bu insonning aniq maqsadlar va rejalar asosida faoliyat ko'rsatadigan dunyosidir. Mazmunan har bir insonning shu ijtimoiy olam bilan aloqasi uning insoniyat tajribasi, madaniyati va qabul qilingan, tan olingan ijtimoiy xulq normalari doirasidagi harakatlarida namoyon bo'ladi. Psixologiya ilmining namoyondalari bo'lmish olimlarning butun bir avlodi ana shu shaxs va jamiyat aloqalari tizimida insonning tub mohiyatini anglash, uning rivojlanishi va kamol topishi qonuniyatlarini izlaganlar.

Shaxs - ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning mahsulii, ongli faoliyatning sub'ekti bo'lmish individdir. SHaxsga taaluqli bo'lgan eng muhim tasnif ham uning jamiyatdagi murakkab ijtimoiy munosabatlarga bevosita aloqadorlik, ijtimoiy faoliyatga nisbatan ham ob'ekt, ham sub'ekt bo'lishlikdir. Shaxsga taaluqli bo'lgan fazilatlardan eng muhimi shuki, u shu tashqi, ijtimoiy ta'sirlarni o'z ongi va idroki bilan qabul qilib (ob'ektni), so'ngra shu ta'sirlarning sub'ekti sifatida faoliyat ko'rsatadi. Oddiy qilib aytganda, inson bolasi ilk yoshlikdanok «mening hayotim», «bizning dunyo» degan ijtimoiy muhitga tushadi. Bu muhit o'sha biz bilgan va har kuni his qiladigan siyosat, huquq, axloq olamidir. Bu muhit - kelishuvlar, tortishuvlar, hamkorliklar, an'analar, udumlar, turli xil tillar olami bo'lib, undagi ko'plab qoidalariga ko'pchilik mutloq qo'shiladi, ba'zilar qisman qo'shiladi. Bu shunday qoidalar va normalar olamiki, ularga bo'ysunmaslik jamiyat tomonidan qoralanadi, ta'qiblanadi. SHulardan kelib chiqadigan xulosa shuki, shaxs jamiyatga nisbatan barcha tartib - qoidalarni

qabul qiluvchi sub'ekt bo'lsa, jamiyat - ijtimoiy intizom va tartibning, madaniyatning mufassal ko'rinishidir.

Shaxs ijtimoiy xulqiga turli tashqi kuchlar ta'sir qiladi: siyosiy, mafkuraviy, iqtisodiy, ma'naviy, axloqiy va boshqalar. Bu ta'sirotlar mohiyatan aslida jamiyat a'zolari bo'lmish shaxslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ayrim alohida yo'nalishlarini belgilab beradi. Shunday qilib, shaxs turli ijtimoiy munosabatlar tizimi ta'sirida bo'ladi va ko'plab ijtimoiy institutlar (oilalar, mahalla, o'quv maskanlari, mehnat kollektivlari, norasmiy tashkilotlar, din, san'at, madaniyat va boshk.) bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, shaxsdagi turli g'oyalar, fikrlar va mafkura mafkuraviy munosabatlar tizimi ta'sirida shakllanib, ular bevosita oilalar, bog'cha, maktab, boshqa o'quv va tarbiya muassasalari orqali ongga singdiriladi. Agar bu ta'sir uning e'tiqodi darajasida ko'tarilsa, va unda yana yangidan - yangi fikrlar va g'oyalarning paydo bo'lishi, o'sishiga olib kelsa, shaxs taraqqiyoti jarayonida shunday faoliyat sohasini tanlaydiki, o'z qobiliyatlari, malaka va ko'nikmalarini rivojlantirib borib, ziyoli sifatida yo o'qituvchi, yoki vrach, yoki olim, kashfiyotchi, muhandis bo'lib, elu - yurtiga xizmat qiladi. Iqtisodiy munosabatlar ham shaxs ongi va uning insoniy xususiyatlari shakllanishida katta rol o'ynaydi. Masalan, bosqichma - bosqich bozor munosabatlariga o'tayotgan O'zbekiston sharoitini oladigan bo'lsak, yangicha iqtisodiy o'zgarishlar, bozor, raqobat, legalizatsiya va shunga o'xshash yangiliklar har bir shaxsning moddiy boyliklar va ularga bo'lgan shaxsiy munosabatlarida aks etib, uning iqtisodiy ongi, tafakkuri va iqtisodiy xulqi normalarini belgilaydi. . Insonning shaxs sifatida tarkib topishi, unga ta'sir etuvchi omillar, uning mexanizmlari haqida psixologiya fani aniq ma'lumotlarga ega. Jamiyat taraqqiyotida bosh omil hisoblanuvchi, shu jamiyatning rivojlantiruvchisi bo'lib hisoblanuvchi inson odam sifatida dunyoga keladi. Jahon psixologiyasi ma'lumotlarining ko'rsatishicha, xulq-atvorning muhim motivlaridan biri bo'lib e'tiqod hisoblanadi. Ba'zi manbalarda unga mana bunday ta'rif berilgan: e'tiqod-shaxsni o'z qarashlariga, prinsiplariga, dunyoqarashiga muvofiq tarzda qarorga kelishga undaydigan muhim motivlar tizimidir. Boshqa so'z bilan aytganda,

e'tiqod shaklida namoyon bo'ladigan ehtiyojlarning mazmuni- bu tabiat, tevarak-atrofdagi olam to'g'risidagi bilimlar va ularning muayyan tarzdagi tushunilish demakdir. Bu bilimlar falsafiy, estetik, tabiiy-ilmiy nuqtai-nazardan tartibga solinsa va ichki uyushgan tizimi tashkil etilsa, u taqdirga shaxsning dunyoqarashi sifatida talqin qilinishi maqsadga muvofiq.

Psixologiya fani dunyoqarashining shakllanish jarayonini tadqiqot qiladi, ijtimoiy-taraqqiyot hodisalarining to'g'ri baholanishini, evolyusion yo'sinda tarkib topishini, ahloqiy tamoyillar, didlar yuz berishini, tabiat hodisalariga va jamiyatning qonuniyatlariga nisbatan qarashlarning shakllanishi qay tariqa yuz berishini va boshqalarni aniqlaydi.

Ijtimoiylashuvning institutlaridan tashqari uning oqibati masalasi ham psixologiyada muhim amaliy ahamiyatga ega. SHaxs ijtimoiylashuvining eng asosiy mahsuli - bu uning hayotda o'z o'rnini topib, jamiyatga manfaat keltiruvchi faoliyatlarda ishtirok etishidir. SHu nuqtai nazardan olib qaralganda, shaxsning yo'nalganligi masalasiga ham fanda katta e'tibor beriladi. Ijtimoiylashuv jarayonida shaxs faoliyatini yunaltirib turadigan va real vaziyatlarga nisbatan turgun, barqaror motivlar majmuiga ega bo'lishlik shaxsning yo'nalganligi deb ataladi.

Yo'nalganlikning eng muhim tarkibiy qismlarini quyidagilar tashkil etadi:

Dunyoqarash - tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan bilim,tasavvurlar va g'oyalar majmui bo'lib, u shaxsni ma'lum bir qolipda, o'z shaxsiy qiyofasiga ega tarzda jamiyatda munosib o'rin egallashga chorlaydi. Mustaqillik davrida shakllanayotgan yangicha dunyoqarash yoshlarda Vatanga sadoqatni, milliy qadriyatlar, an'analarni e'zozlashni, o'z yaqinlariga mehribon va tanlagan yo'liga - kasbi, maslagi va e'tiqodiga sodiqlikni nazarda tutadi. YAngicha fikrlash va yangicha tafakkur aynan mustaqillik mafkurasi ruhida tarbiya topib, sayqal topgan milliy ong, dunyoqarash va e'tiqoddir. Yoshlarni ma'naviy shakllanishida ijtimoiylashuv maskanlarining roli katta. Bular orasida bizning sharoitimizda *oila va mahallaning* roli o'ziga xosdir. Insondagi dastlabki ijtimoiy tajriba va

ijtimoiy xulq elementlari aynan oilada, *oilaviy munosabatlar* tizimida shakllanadi. SHuning uchun ham halqimizda «Qush uyasida ko'rganini qiladi» degan maqol bor. Ya'ni, shaxs sifatlarining dastlabki qoliplari oilada olinadi va bu qolip jamiyatdagi boshqa guruhlar ta'sirida sayqal topib, takomillashib boradi. Bizning o'zbekchilik sharoitimizda oila bilan bir qatorda *mahalla* ham muhim tarbiyalovchi - ijtimoiylashtiruvchi rol o'ynaydi. SHuning uchun bo'lsa kerak, ba'zan odamning qaysi mahalladan ekanligini surishtirib, keyin xulosa chiqarishadi, ya'ni mahalla bilan mahallaning ham farqi bo'lib, bu farq odamlar psixologiyasida o'z aksini topadi. Masalan, bitta mahalladan yaxshi kelin chiqsa, aynan shu mahalladan qiz qidirib qolishadi. Ya'ni, shu mahalladagi ijtimoiy muhit qizlarning iboli, aqlli, sarishtali bo'lib etishishlariga ko'maklashgan. Masalan, ayrim mahallalarda sahar turib ko'cha - eshiklarni supurish odatga aylangan va barcha oilalar shu udumni buzmaydilar. SHunga o'xshash normalar tizimi har bir ko'cha-mahallaning bir-biridan farqi, afzallik va kamchilik tomonlarini belgilaydi, oxirgilar esa shu mahallaga katta bo'layotgan yoshlar ijtimoiylashuvda bevosita ta'sirini ko'rsatadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv o'choqlariga *maktab va boshqa ta'lim maskanlari* kiradi. Aynan shu erda ijtimoiylashuv va tarbiya jarayonlari maxsus tarzda uyg'unlashtiriladi. Bizning ijtimoiy tasavvurlarimiz shundayki, maktabni biz ta'lim oladigan, bola bilimlar tizimini o'zlashtiradigan maskan sifatida qabul qilamiz. Lekin aslida bu er ijtimoiylashuv tarbiyaviy vositalarda yuz beradigan maskandir. Bu erda biz ataylab tashkil etilgan, oxirgi yillarda joriy etilgan «Ma'naviyat darslari», «Etika va psixologiya» kabi tarbiyalovchi fanlarni nazarda tutmayapmiz. Gap har bir darsning, umuman maktabdagi shart-sharoitlar, umumiy muhitning tarbiyalovchi roli haqida. Masalan, dars paytida o'qituvchi butun diqqati bilan yangi darsni tushuntirish bilan ovora deylik. Uning nazarida faqat dars, mavzuning mazmuni va undan kuzlangan maqsad asosiyday. Lekin aslida ana shu jarayondagi o'qituvchining o'zini qanday tutayotganligi, kiyim - boshi, mavzuga sub'ektiv munosabati va qolaversa, butun sinfdagi o'quvchilarga

munosabati hamma narsani belgilovchi, ijtimoiy tajriba uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan omildir. Shu nuqtai nazardan o'quvchilar didi, kutishlari va talablariga javob bergan o'qituvchi bolalar tomonidan tan olinadi, aks holda esa o'qituvchining ta'siri faqat salbiy rezonans beradi. Xuddi shunday har bir sinfda shakllangan muhit ham katta rol o'ynaydi. Ba'zi sinflarda o'zaro hamkorlik, o'rtoqchilik munosabatlari yaxshi yo'lga qo'yilgan, guruhda ijodiy munozaralar va bahslar uchun qulay sharoit bor. Bu muhit tabiiy o'z a'zolari ijtimoiy xulqini faqat ijobiy tomonga yunaltirib turadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv muhiti - bu *mehnat jamoalaridir*. Bu muhitning ahamiyati va o'ziga xosligi shundaki, bu erga shaxs odatda ancha aqli pishib qolgan, ma'lum tajribaga ega bo'lgan, hayot haqidagi tasavvurlari shakllangan paytda keladi. Qolaversa, egallangan mutaxassislik, orttirilgan mehnat malakalari va bilimlar ham juda muhim bo'lib, shu muhitdagi ijtimoiy normalar xarakteriga ta'sir qiladi. Lekin baribir shaxsning kimlar bilan, qanday o'zaro munosabatlar muhiti ta'sirida ekanligi uning etuklik davridagi ijtimoiylashuvining muhim mezonlaridandir. SHuning uchun ishga kirishdagi asosiy motivlardan biri - o'sha jamoaning qanday ekanligi, bu erdagi o'zaro munosabatlar, rahbarning kimligi va uning jamoaga munosabati bo'lib, ko'pincha oylik - maosh masalasi ana shulardan keyin o'rganiladi. SHuning uchun mehnat jamoalarida yaxshi, sog'lom ma'naviy muhit, adolat va samimiyatga asoslangan munosabatlar har bir inson taqdirida katta rol o'ynaydi.

Tadqiqot ishining maqsadi: Shaxs dunyoqarashi va e'tiqodiga ta'sir etuvchi omillar, shaxs taraqqiyotida ijtimoiylashuv maskanlarining o'rni uni psixologik jixatdan korreksiya qilish.

Tadqiqot ishining predmeti: Shaxs dunyoqarashi va e'tiqodini o'zgartiruvchi omillar.

Tadqiqot ishining obekti: Andijon viloyati, Oltinkol tumani, Qo'shtepa 27 IMI maktabi.

Tadqiqot ishining ilmiy farazi:

1. Shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalar masalasi birdaniga, bir xil echimga kelinmagan. Bu o'zaro munosabatlar asosan ikki polyar nuqtai nazardan kelib chiqadi.

Tadqiqot ishining metodologik asosi: Talim soxasidagi isloxotlar, yangiliklar, Prezidentimiz I.A.Karimov asarlarida shaxs va uning jamiyatdagi mavkei , uning ijtimoiylashuvi xaqidagi fikrlar.

Tadqiqot ishining ilmiy yangiligi: Shaxs- ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning mahsuli, ongli faoliyatning sub'ekti bo'lmish individdir. Shaxsga taaluqli bo'lgan eng muhim tasnif ham uning jamiyatdagi murakkab ijtimoiy munosabatlarga bevosita aloqadorlik, ijtimoiy faoliyatga nisbatan ham ob'ekt, ham sub'ekt bo'lishlikdir.

Tadqiqot ishining metodlari: kuzatish metodi, eksperement metodi va so'rovnoma,sotsiometriya.

Tadqiqot ishining nazariy ahamiyati: Shaxs- ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning mahsuli, ongli faoliyatning sub'ekti bo'lmish individdir. SHaxsga taalukli bo'lgan eng muhim tasnif ham uning jamiyatdagi murakkab ijtimoiy munosabatlarga bevosita aloqadorlik, ijtimoiy faoliyatga nisbatan ham ob'ekt, ham sub'ekt bo'lishlikdir.

Tadqiqot ishining amaliy axamiyati: Shaxsning psixik rivojlanishida yo'nalganlik tiziminig moxiyati, shaxsning jamiyatdagi mavqei, undagi ijtimoiy norma va rol tiziminig rivojlanishi, uning dunyoqarashi va e'tiqodi uni o'zgartiruvchi omillarning birligi. Ijtimoiy tasirlarning shaxs tomonidan anglanishi.

Tadqiqot ishning tuzilishi:

Kirish(mavzuning dolzarbliigi), 2- bob 5-paragraf xulosa, tavsiya va Foydalanilgan adabiyotlar ruyxatidan iborat.

I.bob SHAXS VA UNING JAMIYATDAGI MAVQEI

1.1.Ijtimoiy tasirlarning shaxs tomonidan anglanishi.

«Shaxs» tushunchasi psixologiyada eng ko‘p qo‘llaniladigan tushunchalar sirasiga kiradi. Psixologiya o‘rganadigan barcha fenomenlar aynan shu tushuncha atrofida qayd etiladi. Inson ruhiy olami qonuniyatlari bilan qiziqqan har qanday olim yoki tadqiqotchi ham shaxsning ijtimoiyligi va aynan jamiyat bilan bo‘lgan aloqasi masalasini chetlab o‘tolmagan.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, «Homo sapiens» - «aqli zot» tushunchasini o‘zida ifoda etuvchi jonzotning paydo bo‘lganiga taxminan 40 ming yildan oshibdi. Bu davrda olimlarning e’tirof etishlaricha, 16 ming avlod almashgan emish. Darwin ta’biri bilan aytganda, tabiiy tanlanish jarayonida er yuzida saqlanib qolgan minglab millat va elatlarning keyingi davrdagi taraqqiyoti ko‘proq biologik omillardan ko‘ra, ijtimoiy - sotsial omillar ta’sirida ro‘y bermoqda. SHuning uchun ham har bir individni yoki shaxsni o‘rganish masalasi uning bevosita ijtimoiy muhiti va uning ijtimoiy normalari doirasida o‘rganishni taqozo etadi.

Ijtimoiy muhit - bu insonning aniq maqsadlar va rejalar asosida faoliyat ko‘rsatadigan dunyosidir. Mazmunan har bir insonning shu ijtimoiy olam bilan aloqasi uning insoniyat tajribasi, madaniyati va qabul qilingan, tan olingan ijtimoiy xulq normalari doirasidagi harakatlarida namoyon bo‘ladi. Psixologiya ilmining namoyondalari bo‘lmish olimlarning butun bir avlodi ana shu shaxs va jamiyat aloqalari tizimida insonning tub mohiyatini anglash, uning rivojlanishi va kamol topishi qonuniyatlarini izlaganlar. Abu Nasr Farobiy, A.Navoiy, Ibn Sino, Beruniy kabi yuzlab SHarq allomalari ham bu o‘zaro bog‘liqlikning falsafiy va ijtimoiy sirlarini ochishga o‘zlarining eng durdona asarlarini bag‘ishlaganlar. Barcha qarashlarga umumiy bo‘lgan narsa shu bo‘lganki, odamni, uning mohiyatini anglash uchun avvalo uning shu jamiyatda to‘tgan o‘rni va mavqeini bilish zarur. SHaxsni o‘rganishning birlamchi mezoni ham shundan kelib chiqqan

holda, uning ijtimoiy mavqei, ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rnini bilan belgilanishi kerak.

Lekin, shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalar masalasi birdaniga, bir xil echimga kelinmagan. Bu o'zaro munosabatlar asosan ikki polyar nuqtai nazardan kelib chiqadi.

Nativizm yo'nalishining tarafdorlari insonlardagi barcha xususiyatlarni tug'ma xarakterga ega, deb e'tirof etadilar. (Lens, Gruber va boshqalar).

Empirizm tarafdorlarining fikricha, yangi tug'ilgan bola go'yoki «top - toza taxta»(tabula rasa), unga hayot va undagi talablar o'zining qonuniyatlarini yozadi va bola ularga so'zsiz bo'ysunishga majbur. Bu yo'nalishning asoschilaridan biri Dj. Lokk bo'lib (1632 - 1704) uning fikricha, tug'ma fikrlar yoki g'oyalar bo'lishi mumkin emas, ular xoxish - tilak va og'riq kabi elementar sezgilarning qayta ishlanishi natijalaridir. Hayotda ana shunga o'xshash turli xil sezgilar va g'oyalarning assotsiatsiyasi ro'y beradi.

G. Leybnits (1646-1716) Lokka e'tiroz bildirib, hayotda umuman toza, sof doskaning o'zi bo'lmaydi, hattoki eng yaxshi silliqlangan marmar yuzasida ham sezilarli teshiklar, do'ngliklar yoki tug'ma asoratlar bo'ladiki, ular layoqatlardek inson takdirida ma'lum rol o'ynaydi. Bu ikkala yirik yo'nalish o'rtasidagi tortishuvlarga chek qo'yish maqsadida **F. Galton** qator eksperimental tadqiqotlar o'tkazib, har bir individga xos differensial xususiyatlar aniklangan. Galton tomonidan irsiy va orttirilgan sifatlar munosabati yuzasidan aniqlangan natijalardan keltirilgan.

Musiqiy qobiliyatlardagi irsiy xususiyatlar

Ota - onalar Bolalar	musiqaga moyil	musiqaga moyil emas
Musiqaga moyil	85 %	7 %
Musiqaga moyil emas	25 %	58 %

Egizaklardagi musiqaga moyillikning korrelyasion ko'rsatgichi ham yuqori bo'lib (p 0.7), egizak bo'lmaganlardan ancha farq qiladi (p 0.3 – 0.4).

Galtondan keyingi tadqiqotlarda musiqaga bo'lgan qobiliyatga ona tilining xususiyati ta'sir qilishi aniqlandi: yumshoq - tonal yoki keskir - tonal bo'lmagan tillar. Masalan, keskinroq hisoblangan rus tilida gapiruvchi bolalardagi musiqani idrok qilish yumshok, tonal tillarda so'zlashuvchi vetnamliklarning idrokidan ancha past chiqqan.

Lekin yuqoridagi fikrlar va tortishuvlarning kelib chiqish sababi tushunarli bo'lishi kerak: ular insonning asl mohiyatini tushunish va uning xulqini boshqarish ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Demak, inson jamiyat a'zosi sifatida uning normalariga bo'ysunadi, uning kutishlariga javob berishga harakat qiladi va o'z xulqini uning talablariga monand qilishga intiladi. SHu nuqtai nazardan kelib chiqib, shaxs fenomeniga ta'rif berish mumkin.

Shaxs - ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning mahsulii, ongli faoliyatning sub'ekti bo'lmish individdir. SHaxsga taaluqli bo'lgan eng muhim tasnif ham uning jamiyatdagi murakkab ijtimoiy munosabatlarga bevosita aloqadorlik, ijtimoiy faoliyatga nisbatan ham ob'ekt, ham sub'ekt bo'lishlikdir.

Shaxsga taaluqli bo'lgan fazilatlardan eng muhimi shuki, u shu tashqi, ijtimoiy ta'sirlarni o'z ongi va idroki bilan qabul qilib (ob'ektni), so'ngra shu ta'sirlarning sub'ekti sifatida faoliyat ko'rsatadi. Oddiy qilib aytganda, inson bolasi ilk yoshlikdanok «mening hayotim», «bizning dunyo» degan ijtimoiy muhitga tushadi. Bu muhit o'sha biz bilgan va har kuni his qiladigan siyosat, huquq, axloq olamidir. Bu muhit - kelishuvlar, tortishuvlar, hamkorliklar, an'analar, udumlar, turli xil tillar olami bo'lib, undagi ko'plab qoidalarga ko'pchilik mutloq qo'shiladi, ba'zilar qisman qo'shiladi. Bu shunday qoidalar va normalar olamiki, ularga bo'ysunmaslik jamiyat tomonidan qoralanadi, ta'qiblanadi. SHulardan kelib chiqadigan xulosa shuki, shaxs jamiyatga nisbatan barcha tartib - qoidalarni qabul qiluvchi sub'ekt bo'lsa, jamiyat - ijtimoiy intizom va tartibning, madaniyatning mufassal ko'rinishidir.

Shaxs ijtimoiy xulqiga turli tashqi kuchlar ta'sir qiladi: siyosiy, mafkuraviy, iqtisodiy, ma'naviy, axloqiy va boshqalar. Bu ta'sirotlar mohiyatan aslida jamiyat a'zolari bo'lmish shaxslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ayrim alohida yo'nalishlarini belgilab beradi.

Shunday qilib, shaxs turli ijtimoiy munosabatlar tizimi ta'sirida bo'ladi va ko'plab ijtimoiy institutlar (oila, mahalla, o'quv maskanlari, mehnat kollektivlari, norasmiy tashkilotlar, din, san'at, madaniyat va boshk.) bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, shaxsdagi turli g'oyalar, fikrlar va mafkura mafkuraviy munosabatlar tizimi ta'sirida shakllanib, ular bevosita oila, bog'cha, maktab, boshqa o'quv va tarbiya muassasalari orqali ongga singdiriladi. Agar bu ta'sir uning e'tiqodi darajasida ko'tarilsa, va unda yana yangidan - yangi fikrlar va g'oyalarning paydo bo'lishi, o'sishiga olib kelsa, shaxs taraqqiyoti jarayonida shunday faoliyat sohasini tanlaydiki, o'z qobiliyatlari, malaka va ko'nikmalarini rivojlantira borib, ziyoli sifatida yo o'qituvchi, yoki vrach, yoki olim, kashfiyotchi, muhandis bo'lib, elu - yurtiga xizmat qiladi. Iqtisodiy munosabatlar ham shaxs ongi va uning insoniy xususiyatlari shakllanishida katta rol o'ynaydi. Masalan, bosqichma - bosqich bozor munosabatlariga o'tayotgan O'zbekiston sharoitini oladigan bo'lsak, yangicha iqtisodiy o'zgarishlar, bozor, raqobat, legalizatsiya va shunga o'xshash yangiliklar har bir shaxsning moddiy boyliklar va ularga bo'lgan shaxsiy munosabatlarida aks etib, uning iqtisodiy ongi, tafakkuri va iqtisodiy xulqi normalarini belgilaydi. . Insonning shaxs sifatida tarkib topishi, unga ta'sir etuvchi omillar, uning mexanizmlari haqida psixologiya fani aniq ma'lumotlarga ega. Jamiyat taraqqiyotida bosh omil hisoblanuvchi, shu jamiyatning rivojlantiruvchisi bo'lib hisoblanuvchi inson odam sifatida dunyoga keladi. Uning shakllanishi o'ziga xos xususiyatlari u yashab turgan jamiyatda tarbiyalanadi, yuz beradi. Odam insoniyat vakili sifatida baholanuvchi termin bilan xarakterlanadi. Hamma odamlar, u yangi tug'ilgan yoki katta, sog'lom yoki kasal bo'lsa ham, uning sifatleri va xususiyatlaridan qat'iy nazar individ deb ataladi. "Individ" tushunchasida odamning nasl-nasabi mujassamlashgandir. Demak, individ qachonki, ongli ravishda va maqsad sari ma'lum bir faoliyatda atrof-muhitni

anglasa va yaratuvchanlik hissasini qo'shsa, uni sub'ekt deb atash mumkin bo'ladi. Ammo ayrim faoliyatda ishtirok etuvchi individ hamma vaqt shu faoliyatning sub'ekti bo'la olmaydi, chunki har doim ham individ bajarayotgan xatti- harakatini anglamaydi va ularni maqsadga qaratilgan holda amalga oshirmasligi mumkin. Har bir individ takrorlanmas sotsial fazilatlarini o'zida mujassamlashtirgandagina u shaxs bo'lib etishadi. Shaxs bu - onnga ega bo'lgan ijtimoiy – iqtisodiy formatsiyada yashab ongli faoliyat bilan shug'illanuvchi odam individdir. Psixologiyada individ tomonidan amaliy faoliyat va munosabat jarayonida hosil qilinadigan hamda ijtimoiy munosabatlarning individga ta'sir o'tkazish darajasi va sifatli belgilaydigan sistemali tarzdagi sotsial fazilat shaxs tushunchasi bilan ifoda etiladi.

“Shaxs” va “individ” tushunchalari haqida etakchi rus psixologlari B.G.Ananaev, A.N.Leont'ev, B.F.Lomov, S.YA.Rubinshteyn kabilar o'z tadqiqotlarida alohida to'xtalganlar. A.N.Leont'ev shaxsan individ tomonidan egallab olingan alohida fazilat, inson munosabatlari to'lqinidagi sistemali “g'ayrihissiy” fazilatlar egasi ekanligini ta'kidlagan. Shaxs sifatida kamolga erishmagan individ bo'ladi. Bunga hayvonlar orasida tarbiyalangan bolalarni misol kilishimiz mumkin. Ammo individni shaxsga aylanishida qanday omillar mavjud. Rus psixologi S.L.Rubinshteyn: odam o'zidagi takrorlanmas xususiyatlariga ko'ra individualdir. Uni o'z atrofidaqilariga, borliqqa bo'lgan ongli munosabati, biror faoliyat bilan shug'illanishi uning shaxs ekanligidan dalolat beradi.

Individ bo'lib tug'ilgan insonni shaxsga aylanishi uchun nimalar zarur?

1. Ijtimoiylik
2. Ongga ega bo'lish
3. faollik
4. insonni falollikga undovchi narsa ehtiyojdir.

Shaxs tushunchasiga psixolog olimlar tomonidan berilgan qator (50 ga yaqin) tavsiflar mavjud. Shulardan quyidagilarni keltiramiz:

«Shaxs- ijtimoiy munosabatlarning sub'ekti va ob'ektidir»
(A.G.Kovalyov).

«Shaxs individlararo munosabatlarning sub'ekti sifatida» (A.V.Petrovskiy)

«Shaxs - jamiyatda o'z o'rnini anglovchi faoliyatga qodir a'zosidir»
(K.K.Platonov)

«Shaxs faoliyat sub'ektidir» (A.N. Leontev)

Juda ko'plab ta'rif va tushunchalar orasida Amerikalik psixolog G. Ollportning ta'rifi e'tiborga loyiqdir: «Shaxs bu hayot jarayonida shakllanuvchi individual o'ziga xos psixo fiziologik tizimlar shaxs xususiyatlari yig'indisi bo'lib, u asosida ushbu insonga xos tafakkur va xulq - atvor yuzaga keladi».

Shundayqilib, shaxs bu jamiyat a'zosi bo'lib u individning psixofiziologik tizimining dinamik tashkil etuvchisi bo'lib bu uning xatti - harakati va tafakkurini belgilab beradi. Individuallik bu insonning o'ziga xos individual xususiyatlari bo'lib ular asosida insonlar bir biridan farq qiladilar. «Individuallik – bu o'ziga xoslikga ega bo'lgan shaxsdir» (Kovalyov)

Shaxsning tuzilishi, shakllanishi, tarkib topishda u yashayotgan muhitning kishilik jamiyatining roli juda kattadir. Tashqi muhit inson shaxsining tarkib topishda muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, ijtimoiy muhitdagi turli hodisalar odamning ongiga bevosita ta'sir qilib, unda chuqur iz qoldiradi. Ikkinchidan, tashqi ijtimoiy muhim ta'sirining chqurroq va mustahkamroq bo'lishiga odamning o'zi yordam beradi. Ayrim g'ayritabiiy hodisalar inson shaxsining tarkib topishida tashqi muhit ta'sirining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini to'la tasdiqlaydi. Tasodifan odam bolalarning yovvoyi hayvonlar muhitiga tushib qolish hodisasi nazarda tutilgan. A.G.Asmolov: «Tarixiy-evolyutsion yo'nalish targ'ibotchisi sifatida shaxs rivojlanishida 2 ta omil; a) nasliy; b) ijtimoiy omillar muhim hisoblanishi ta'kidlangan. Shuningdek, shaxsni hayotdagi maqsadi - yashash uchun xayotdagi me'yoriy tenglikni saqlash bo'lib, uning individual xususiyatlari bir butunlikda shaxs tuzilishini tashkil etadi. Shaxsni tuzilishini va uni yuzaga kelishini bilmasdan turib usib kelayotgan inson shaxsini proektlashtirish va diagnostika qilish, shakllanishi uchun eng maqbul sharoit,

samarali yo'llarini aniqlab olish qiyin masaladir. Inson shaxsi yuqorida ta'kidlab o'tkanimizdek, o'zini o'rab turgan narsalar va ijtimoiy muhit bilan faol munosabat jarayonida tarkib topadi. Odamning ontogenetik taraqqiyoti va shaxsning tarkib bo'lishida biologik va ijtimoiy omillar o'zaro munosabatga kirishib, tashqi ta'sir effektini ta'minlovchi kuchli ichki sharoitni yuzaga keltiradilar.

Ana shunday sharoitlarda odamning anatomik fiziologik layoqatlari shunchaki o'zini oshkor qilib qolmay, balki shaxs faoliyati sifatidagi odamning psixik faoliyati va nisbatan mustahkam psixik xususiyatlar va ularning sistemalarini ta'minlab, neyrodinamik va sensor-pertseptiv organlarning ma'lum funktsional ahamiyatiga ega o'ulgan mexanizmlari tarzida taraqqiy etadi, o'zgaradi va tarkib topadi.

Shaxs strukturasi psixik jarayonlar, psixik holatlar, tabiiy va ijtimoiy o'zaro bog'liq xususiyatlar kiradi.

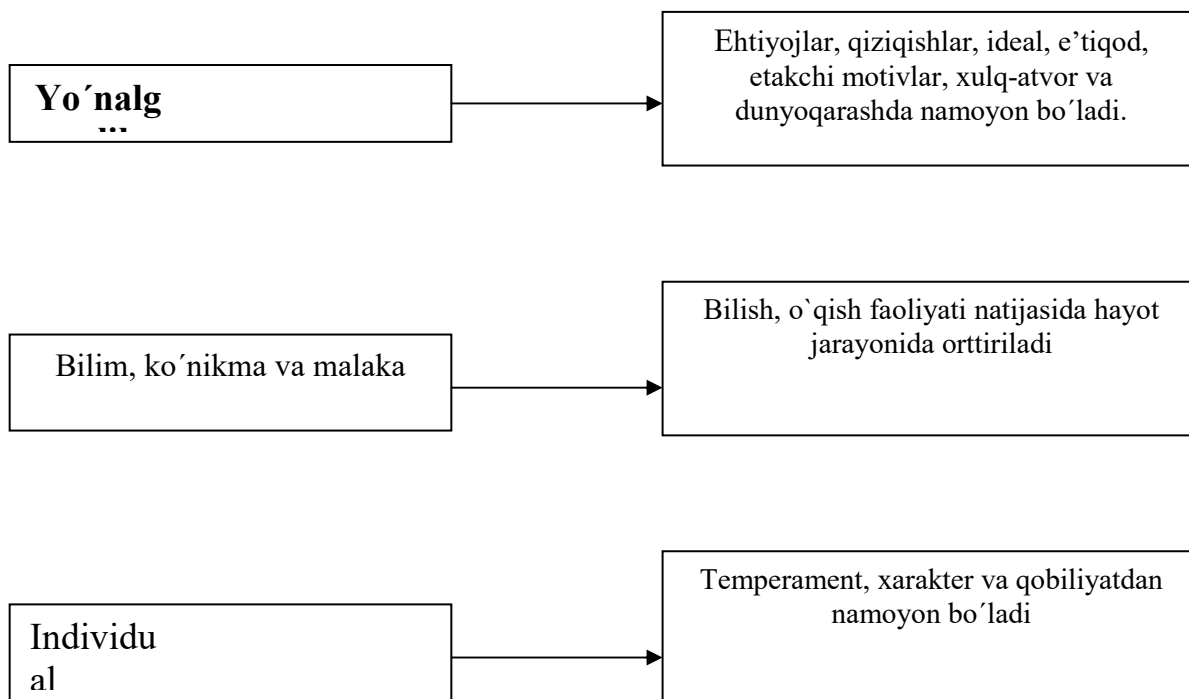
A.V.Petrovskiy shaxs 3 ta tarkibiy strukturasi ajratdi:

1. Individning ichki tuzilmasi (Intraindividlik) – u insonni temperamenti, xarakteri, qobiliyatini tuzilishida o'z aksini topib, u zarur, lekin shaxs psixologiyasini bilish uchun etarli emas.

2. Shaxsni real mavjud bo'lishi uchun uni predmetlar bilan faoliyat jarayondagi munosabatini o'z ichiga olib, insonni ma'lum xarakteristikalarini fazoda individni organik tanasidan tashqarida izlash lozim bo'lib, u shaxsning interindivid tuzilmasini tashkil qiladi.

3. Individ usti (metaindivid) tuzilma markazida insonni faoliyat jarayonida insonlardan muloqat jarayonida boshqalarga ta'sir va boshqalardan olinadigan ta'siri sifatida namoyon bo'lib, u persona ravishda namoyon bo'ladi. A.V.Petrovskiy o'z strukturasi 3 tuzilmani kiritgan. Bu shaxs individualligi, uni shaxslararo munosabatlarda namoyon bo'lishi va boshqa insonlarga ta'sir eta olishi bo'lib, shaxs doimo shu uchlikda namoyon bo'lishi va individlararo, ijtimoiy munosabatlar sub'ekti sifatida mavjud bo'lishi lozim.

S.L.Rubeshteyn bo'yicha shaxs strukturasi quyidagi ko'rinishga ega:



1. 2. SHaxs ijtimoiylashuvida ijtimoiy norma. ijtimoiy sanksiya va rol

Har bir alohida shaxs jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan va qabul qilingan ijtimoiy normalar va sanksiyalarni u yoki bu ijtimoiy rollarni bajarishi mobaynida xulqida namoyon etadi. *Ijtimoiy norma* - shaxs hayotida shunday kategoriyaki, u jamiyatning o'z a'zolari xulq-atvoriga nisbatan ishlab chiqqan va ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan harakatlar talablaridir. Masalan, o'zbeklar uchun biror xonaga kirib kelgan insonning kim bo'lishidan qat'iy nazar, «Assalomu alaykum» deb kelishi - norma; o'quvchining o'qituvchi bergan topshiriqlarni bajarishi lozimligi - norma; xotinning er hurmatini o'rniga qo'yishi, qaynonaga gap qaytarmaslik - norma; avtobusda yoki boshqa jamoat transportida kichikning kattalarga, nogironlarga o'rin bo'shatishi – norma, va hakozi. Bu normalarni ayrim - alohida odam ishlab chiqmaydi, ular bir kun yoki bir vaziyatda ham ishlab chiqilmaydi. Ularning paydo bo'lishi ijtimoiy tajriba, hayotiy vaziyatlarda ko'pchilik tomonidan e'tirof etilganligi fakti bilan xarakterlanadi, har bir jamiyat, davr, millat va ijtimoiy guruh psixologiyada muhrlanadi.

Ijtimoiy normalarning u yoki bu davrda, u yoki bu toifa vakili bo'lmish shaxs tomonidan qay darajada bajarilishi yoki unga amal qilinayotganligi ijtimoiy sanksiyalar orqali nazorat qilinadi. *Ijtimoiy sanksiyalar* - normalarning shaxs xulqida namoyon bo'lishini nazorat qiluvchi jazo va rag'batlantirish mexanizmlari bo'lib, ularning borligi tufayli biz har bir alohida vaziyatlarda ijtimoiy xulq normalarini buzmaslikka, jamoatchilikning salbiy fikri ob'ektiga aylanib qolmaslikka harakat qilamiz. Masalan, yuqoridagi misolda, agar jamoat transportida katta muysafid kishiga o'rin bo'shatishni norma deb qabul qilmagan o'smirga nisbatan ko'pchilikning ayblovi ko'zi bilan qarashi, yoki og'zaki tanbex berishi, juda kam xollarda o'zini bebosh tutayotgan o'smirning qo'lidan tutib, nima qilish kerakligini o'rgatib, «ko'zini moshday qilib ochib qo'yish» ijtimoiy sanksiyaning hayotdagi bir ko'rinishidir.

Har bir alohida shaxs jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan va qabul qilingan ijtimoiy normalar va sanksiyalarni u yoki bu ijtimoiy rollarni bajarishi mobaynida

jamiyatga yakinlashadi va uning ongli subbektiga aylanadi.. *Rol* - shaxsga nisbatan shunday tushunchaki, uning konkret hayotiy vaziyatlardagi huquq va burchlaridan iborat harakatlari majmuini bildiradi. Masalan, talaba rolini oladigan bo'lsak, uni bajarish - u yoki bu oliy o'quv yurtida tahsil olish, uning moddiy bazasidan foydalanish, kutubxonasiga a'zo bo'lish, stipendiya olib, ma'muriyatning ijtimoiy himoyasida bo'lish kabi qator huquqlar bilan birgalikda o'sha oliygox ichki tartib - intizomi normalariga so'zsiz bo'ysunish, darslarga o'z vaqtida kelish, reyting baholov talablari doirasida kundalik o'zlashtirishni bajarish, amaliyotda bo'lish, dekanatning bergan jamoatchilik topshiriqlarini ham bajarish kabi qator burchlarni ham o'z ichiga oladi. Bu rol uning uyga borgach bajaradigan «farzandlik» roli (ota-ona, yaqin qarindoshlar oldida) talab va imtiyozlaridan farq qiladi. YA'ni, konkret shaxsning o'ziga xosligi va qaytarilmasligi u bajaradigan turli-tuman ijtimoiy rollarning xarakteridan kelib chiqadi. SHunga ko'ra, kimdir «tartibli, ba'mani, fozil, axloqli va odobli» deyilsa, kimdir - be'mani, bebosh, o'zgaruvchan, ikki yuzlamachi (ya'ni, bir sharoitda juda qobil, boshqa erda - betartib) degan hayotiy mavqega ega bo'lib qoladi.

Hayotda shaxs bajaradigan ijtimoiy rollar ko'pligi sababli ham, turli vaziyatlardagi uning mavqei - statusi ham turlicha bo'lib qoladi. Agar biror rol shaxs ijtimoiy tasavvurlari tizimida uning o'zi uchun o'ta ahamiyatli bo'lsa (masalan, talaba roli), u boshqa rollarni unchalik qadrlamasligi va oqibatda, o'sha vaziyatda boshqacharak, noqulay va noboproq mavqeni egallab qolishi mumkin. Qolaversa, rollarning ko'pligi ba'zan rollar ziddiyatini ham keltirib chiqarishi mumkinki, oqibatda - shaxs ichki ruhiy qiyinchiliklarni ham boshdan kechirishi mumkin. Masalan, sirdan tahsil olayotgan talaba sessiya paytida ishlab turgan korxonasiga komissiya kelishi va uning faoliyatini tekshirayotganligini bilib, ruhiy azobga tushadi - bir tomondan, talabachilik va uning talablari, ikkinchi tomondan - kasbdoshlar oldida uyalib qolmaslik uchun har kuni ishxonaga ham borib kelish.

Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat va bozor munosabatlari sharoitidagi raqobat muhiti shaxsdan bir vaqtning o'zida qator qobiliyatlar va malakalarni

talab qilmoqdaki, ayniksa, yoshlar o'zgaruvchan sharoitlarga tezroq moslashish uchun ba'zan bir-biriga zid xislatlarni ham xulqda namoyon qilishga majbur bo'lishmoqda. Masalan, yosh oila boshligi, talaba, ota - onalarga moddiy jihatdan qaram bo'lmaslik uchun, bir vaqtning o'zida ham itoatkor, intizomli talaba va ishdan keyin esa - chaqqon va uddaburon, tadbirkor, tijoratchilik bilan shug'ullanishga majbur bo'lishi mumkin. Bu holat tabiiy, shaxsdan kuchli iroda, doimiy intiluvchanlik va o'z ustida muttasil ishlashni talab qiladi.

Ijtimoiy normalar, sanksiyalar, rollar ijtimoiy mexanizmlar sifatida shaxs xulq-atvorini ma'lum ma'noda boshqarib, muvofiqlashtirib turishga yordam beradi. Lekin insonning komilligi, uning axloq - ijtimoiy normalar doirasidagi maqbul harakati uning o'ziga ham bog'liqdir. Odamning o'z - o'zini anglashi, bilishi va o'z ustida ishlashi avvalo uning diqqati, ongi bevosita o'ziga, o'z ichki imkoniyatlari, qobiliyatlari, hissiy kechinmalariga qaratilishini taqozo etadi. Ya'ni, ijtimoiy xulq - shaxs tomonidan uni o'rab turgan odamlar, ularning xulq-atvorlariga e'tibor berishdan tashqari, o'zining shaxsiy harakatlari, ularning oqibatlarini muntazam tarzda tahlil qilib borish orqali, rollarni muvofiqlashtirishni ham taqozo etadi.

SHaxsning o'zi, o'z xulq-atvori xususiyatlari, jamiyatdagi mavqeini tasavvur qilishidan hosil bo'lgan obraz - «Men» - obrazi deb atalib, uning qanchalik adekvatligi va reallikka yaqinligi shaxs barkamolligining mezonlaridan hisoblanadi.

«Men» - obrazining ijtimoiy psixologik ahamiyati shundaki, u shaxs tarbiyasining va tarbiyalanganligining muhim omillaridan hisoblanadi. SHu nuqtai nazardan olib qaralganda, tarbiya shaxsning o'zi va o'z sifatleri to'g'risidagi tasavvurlarining shakllanishi jarayonidir, deb ta'rif berish mumkin. Demak, har bir inson o'zini, o'zligini kanchalik aniq va to'g'ri bilsa, tasavvur qilolsa, uning jamiyat normalariga zid harakat qilish extimoli ham shunchalik kam bo'ladi, ya'ni u tarbiyalangan bo'ladi.

O'z-o'zini anglash, o'zidagi mavjud sifatlarni baholash jarayoni ko'pincha konkret shaxs tomonidan og'ir kechadi, ya'ni inson tabiati shundayki, u o'zidagi

o'sha jamiyat normalariga to'g'ri kelmaydigan, no'maqul sifatlarni anglamaslikka, ularni «yashirishga» harakat qiladi, hattoki, bunday tasavvur va bilimlar ongsizlik sohasiga sikib chiqariladi (avstriyalik olim Z. Freyd nazariyasiga ko'ra). Bu ataylab qilinadigan ish bo'lmay, u har bir shaxsdagi o'z shaxsiyatini o'ziga xos himoya qilish mexanizmidir. Bunday himoya mexanizmi shaxsni ko'pincha turli xil yomon asoratlardan, hissiy kechinmalardan asraydi. Lekin shuni alohida ta'kidlash lozimki, «Men» - obrazining ijobiy yoki salbiyligida yana o'sha shaxsni o'rab turgan tashqi muhit, o'zgalar va ularning munosabati katta rol o'ynaydi. Odam o'zgalarga qarab, guyoki oynada o'zini ko'rganday tasavvur qiladi. Bu jarayon psixologiyada **refleksiya** deb ataladi. *Uning mohiyati* - aynan o'ziga o'xshash odamlar obrazi orqali o'zi to'g'risidagi obrazni shakllantirish, jonlantirishdir. Refleksiya «Men» - obrazi egasining ongiga taalluqli jarayondir. Masalan, ko'chada bir tanishingizni uchratib qoldingiz. Siz tinmay unga o'z yutuqlaringiz va mashg'ulotlaringiz haqida gapirmoqdasiz. Lekin gap bilan bo'lib, uning qaergadir shoshayotganligiga e'tibor bermadingiz. SHu narsani siz uning betoqatlik bilan sizni tinglayotganligidan, xayoli boshqa erda turganligidan bilib qolasiz va shu orqali ayni shu paytda «maxmadona, laqmaroq» bo'lib qolganingizni sezasiz. Keyingi safar shu o'rtog'ingiz bilan uchrashganda, oldingi hatoga yo'l qo'ymaslik uchun «O'rtoq, shoshmayapsanmi?» deb so'rab ham qo'yasiz. Ana shu ilgarigi refleksiyaning natijasidir. YA'ni, suhbatdosh o'rniga turib, o'zingizga tashlangan nazar («men unga qanday ko'rinyapman?») - refleksiyadir.

SHaxsning o'zi haqidagi obrazi va o'z-o'zini anglashi yosh va jinsiy o'ziga xoslikka ega. Masalan, o'ziga nisbatan o'ta qiziquvchanlik, kim ekanligini bilish va anglashga intilish ayniqsa, o'smirlik davrida rivojlanadi. Bu davrda paydo bo'ladigan «kattalik» hissi qizlarda ham, o'smir yigitchalarda ham nafaqat o'ziga, balki o'zgalar bilan bo'ladigan munosabatlarini ham belgilaydi. Qizlardagi «Men» - obrazining yaxshi va ijobiy bo'lishi ko'proq bu obrazning ayollik sifatlarini o'zida mujassam eta olishi, ayollik xislatlarining o'zida ayni paytda mavjudligiga bog'liq bo'lsa, yigitlardagi obraz ko'proq jismonan barkamollik

mezonlari bilan nechog'li uyg'un ekanligiga bog'liq bo'ladi. SHuning uchun ham o'smirlikda o'g'il bolalardagi bo'ying pastligi, muskullarning zaifligi va shu asosda qurilgan «Men» - obrazi qator salbiy taassurotlarni keltirib chiqaradi. Qizlarda esa tashqi tarafdin go'zallikka, kelishganlik, odob va ayollarga xos qator boshqa sifatlarning bor - yo'qligiga bog'liq holda «Men» obrazi mazmunan idrok qilinadi. Qizlarda ham ortiqcha vazn yoki terisida paydo bo'lgan ayrim toshmalar yoki shunga o'xshash fiziologik nuqsonlar kuchli salbiy emotsiyalarga sabab bo'lsa-da, baribir, chiroyli kiyimlar, taqinchoqlar yoki sochlarning o'ziga xos turmagi bu nuqsonlarni bosib ketadigan omillar sifatida qaraladi.

«Men» - obrazi asosida ham bir shaxsda o'z-o'ziga nisbatan baholar tizimi shakllanadiki, bu tizim ham obrazga mos tarzda har xil bo'lishi mumkin. **O'z-o'ziga nisbatan baho** turli sifatlari va shaxsning orttirilgan tajribasi, shu tajriba asosida yotgan yutuqlariga bog'liq holda turlicha bo'lishi mumkin. YA'ni, ayni biror ish, yutuq yuzasidan ortib ketsa, boshqasi ta'sirida - aksincha, pastlab ketishi mumkin. Bu baho aslida shaxsga boshqalarning real munosabatlariga bog'liq bo'lsa-da, aslida u shaxs ongi tizimidagi mezonlarga, ya'ni, uning o'zi sub'ektiv tarzda shu munosabatlarni qanchalik qadrlashiga bog'liq tarzda shakllanadi. Masalan, maktabda bir fan o'qituvchisining bolaga nisbatan ijobiy munosabati, doimiy maktovlari uning o'z-o'ziga bahosini oshirsa, boshqa bir o'qituvchining salbiy munosabati ham bu bahoni pastlatmasligi mumkin. YA'ni, bu baho ko'proq shaxsning o'ziga bog'liq bo'lib, u sub'ektiv xarakterga egadir.

O'z-o'ziga baho nafaqat haqiqatga yaqin (adekvat), to'g'ri bo'lishi, balki u o'ta past yoki yuqori ham bo'lishi mumkin.

O'z-o'ziga bahoning past bo'lishi ko'pincha atrofdagilarning shaxsga nisbatan qo'yayotgan talablarining o'ta ortiqchiligi, ularni uddalay olmaslik, turli xil e'tirozlarning doimiy tarzda bildirilishi, ishda, o'qishda va muomala jarayonidagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida hosil bo'lishi mumkin. Bunday o'smir yoki katta odam ham, doimo tushkunlik holatiga tushib qolishi, atrofdagilardan chetrokda yurishga harakat qilishi, o'zining kuchi va qobiliyatlariga ishonchsizlik qayfiyatida bo'lishi bilan ajralib turadi va bora-bora shaxsda qator salbiy sifatlari

va hatti-harakatlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Hattoki, bunday holat suitsidal harakatlar, ya'ni o'z joniga qasd qilish, real borligidan «qochishga» intilish psixologiyasini ham keltirib chiqarishi mumkin.

O'z-o'ziga baho o'ta yuqori ham shaxs xulq-atvoriga yaxshi ta'sir ko'rsatmaydi. CHunki, u ham shaxs yutuqlari yoki undagi sifatlarning boshqalar tomonidan sun'iy tarzda bo'rttirilishi, noo'rin maqtovlar, turli qiyinchiliklarni chetlab o'tishga intilish tufayli shakllanadi. Ana shunday sharoitda paydo bo'ladigan psixologik holat «noadekvatlilik effekti» deb atalib, uning oqibatida shaxs hattoki, mag'lubiyatga uchraganda yoki o'zida nochorlik, o'quvsizliklarni sezganda ham buning sababini o'zgalarda deb biladi va shunga o'zini ishontiradi ham (masalan, «halaqit berdi-da», «falonchi bo'lmaganida» kabi bahonalar ko'payadi). YA'ni, nimaiki bo'lmasin, aybdor o'zi emas, atrofdagilar, sharoit, taqdir aybdor. Bundaylar haqida bora-bora odamlar «oyog'i erdan o'zilgan», «manmansiragan», «dimog'dor» kabi sifatlar bilan gapira boshlaydilar. Demak, o'z-o'ziga baho realistik, adekvat, to'g'ri bo'lishi kerak.

Realistik baho shaxsni o'rab turganlar - ota-ona, yaqin qarindoshlar, pedagog va murabbiylar, qo'ni-qo'shni va yaqinlarning o'rinli va asosli baholari, real samimiy munosabatlari mahsuli bo'lib, shaxs ushbu munosabatlarni ilk yoshligidanoq xolis qabul qilishga, o'z vaqtida kerak bo'lsa to'g'rilashga o'rgatilgan bo'ladi. Bunda shaxs uchun etalon, ibratli hisoblangan insonlar guruhi - **referent** guruhning roli katta bo'ladi. CHunki biz kundalik hayotda hammaning fikri va bahosiga quloq solavermaymiz, biz uchun shunday insonlar mavjudki, ularning hattoki, oddiygina tanbehlari, maslahatlari, hattoki, maktab turib bergan tanbehlari ham katta ahamiyatga ega. Bunday referent guruh real mavjud bo'lishi (masalan, ota-ona, o'qituvchi, ustoz, yaqin do'stlar), yoki noreal, xayoliy (kitob kaxramonlari, sevimli aktyorlar, ideal) bo'lishi mumkin. SHuning uchun yoshlar tarbiyasida yoki real jamoadagi odamlarga maqsadga muvofiq ta'sir yoki taz'iyiq ko'rsatish kerak bo'lsa, ularning etalon, referent guruhini aniqlash katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi.

Shunday qilib, o‘z-o‘ziga baho sof ijtimoiy hodisa bo‘lib, uning mazmuni va mohiyati shaxsni o‘rab turgan jamiyat normalariga, shu jamiyatda qabul qilingan va e‘zozlanadigan qadriyatlarga bog‘liq bo‘ladi. Keng ma‘nodagi yirik ijtimoiy jamoalar etalon rolini o‘ynashi oqibatida shakllanadigan o‘z-o‘ziga baho - o‘z-o‘zini baholashning yuksak darajasi hisoblanadi. Masalan, mustaqillik sharoitida mamlakatimiz yoshlari ongiga milliy qadriyatlarimiz, vatanparvarlik, adolat va mustaqillik mafkurasiga sadoqat hislarining tarbiyalanishi, tabiiy, har bir yosh avlodda o‘zligini anglash, o‘zi mansub bo‘lgan halq va millat ma‘naviyatini kadrlash hislarini tarbiyalamoqda. Bu esa, o‘sha yuksak o‘z-o‘zini anglashning poydevori va muhim shakllantiruvchi mexanizmidir. Demak, o‘z-o‘zini baholash - o‘z-o‘zini tarbiyalashning muhim mezonidir. O‘z-o‘zini tarbiyalash omillari va mexanizmlariga esa, quyidagilar kiradi:

- o‘z-o‘zi bilan muloqot (o‘zini konkret tarbiya ob‘ekti sifatida idrok etish va o‘zi bilan muloqotni tashkil etish sifatida);
- o‘z-o‘zini ishontirish (o‘z imkoniyatlari, kuchi va irodasiga ishonish orqali, ijobiy xulq normalariga bo‘ysundirish);
- o‘z-o‘ziga buyruq berish (tig‘iz va ekstremal holatlarda o‘zini qo‘lga olish va maqbul yo‘lga o‘zini chorlay olish sifati);
- o‘z-o‘ziga ta‘sir yoki autosuggestiya (ijtimoiy normalardan kelib chiqqan holda o‘zida ma‘qul ustanovkalarni shakllantirish);
- ichki intizom - o‘z-o‘zini boshqarishning muhim mezoni, har doim har erda o‘zining barcha harakatlarini muntazam ravishda korreksiya qilish va boshqarish uchun zarur sifat.

YUqoridagi o‘z-o‘zini boshqarish mexanizmlari orasida psixologik nuqtai nazardan o‘z- o‘zi bilan amalga oshiriladigan **ichki dialog** alohida o‘rin tutadi. *O‘z-o‘zi bilan dialog* - oddiy til bilan aytganda, o‘zi bilan o‘zi gaplashishdir. Aslida bu qobiliyat bizning boshqalar bilan amalga oshiradigan tashqi dialoglarimiz asosida rivojlanadi, lekin aynan ichki dialog muhim regulyativ rol o‘ynaydi. E. Klimov bunday dialogning uch bosqichini ko‘rsatib o‘tadi.

4 - jadvalda shaxs ichki dialogining bosqichlari va har bir bosqichga xos bo'lgan belgilar keltirilgan. Demak, shaxsning qanday sifatlarga ega ekanligi, undagi baholarning ob'ektivligiga bog'liq tarzda o'z-o'zi bilan muloqotga kirishib, jadvaldagiga muvofiq shaxs o'zini nazorat qila oladi. SHuning uchun ham hayotda shunday kishilar uchraydiki, katta majlisda ishi tanqidga uchrasa ham, o'ziga xolis baho berib, kerakli to'g'ri xulosalar chiqara oladi, shunday odamlar ham borki, arzimagan hatolik uchun o'z «ich-etini eb tashlaydi». Bu o'sha ichki dialogning har kimda har xil ekanligidan darak beruvchi faktlardir.

Shaxs autodialogining muhim belgilari

Ichki dialogning shakllanganlik darajasi	Bosqichlari	Ichki dialogning darajaviy belgilari (autokommunikatsiya)
<i>Oliy</i>	<i>6 – bosqich</i>	SHaxsiy mazmundagi dialog (o'zidagi shaxsiy sifatlarni muhokama qilish, shaxsiy mulohaza)
<i>Daraja</i>	<i>5 – bosqich</i>	Hodisa va narsalarga bog'liq bo'lgan sifatlarning xususidagi ichki dialog
<i>O'rta</i>	<i>4 – bosqich</i>	SHaxsiy sifatlarning muhokamasiga qaratilgan savollar o'ziga talablar
<i>Daraja</i>	<i>3 – bosqich</i>	Boshqalarning baholari ta'siridagi ichki mulohazalar, shaxsiy ahamiyat kasb etgan o'z-galar fikrlari asosida ichki dialog
<i>Quyi</i>	<i>2 – bosqich</i>	SHaxsiy sifatlarga aloqador bo'lmagan o'z-galar fikrlari asosidagi dialog (hodisa va narsalarga aloqador fikrlar)
<i>Daraja</i>	<i>1 – bosqich</i>	Kimdir nima haqidadir gapirish mumkin bo'lgan holatlar yuzasidan tasavvurlar, lekin aniq fikr yoki munosabat yo'q. Autokommunikatsiyaga xojat yo'q.

Shaxs, uning dunyoni bilish, o'zini va atrofidagi insoniy munosabatlarni bilish, tushunishi va o'zaro munosabatlar jarayonida o'zidagi takrorlanmas individuallilikni namoyon qilishi hamda ushbu jarayonlarning yoshga va jinsga bog'liq ayrim jihatlarini tahlil qilish bizga umumiy ravishda shaxs - jamiyatda yashaydigan ijtimoiy mavjudotdir, degan xulosani qaytarishga imkon beradi. Ya'ni, u tug'ilgan onidan boshlab o'ziga o'xshash insonlar qurshovida bo'ladi va uning butun ruhiy potentsiali ana shu ijtimoiy muhitda namoyon bo'ladi. Chunki agar insonning ontogenetik taraqqiyoti tarixiga e'tibor beradigan bo'lsak, hali gapirmay turib, odam bolasi o'ziga o'xshash mavjudotlar davrasiga tushadi va keyingina ijtimoiy muloqotning barcha ko'rinishlarining faol ob'ekti va sub'ektiga aylanadi. SHu nuqtai nazardan, har birimizning jamiyatdagi o'rnimiz, uning qachon va qanday sharoitlarda paydo bo'lgani, jamiyatga qo'shilib yashashimizning psixologik mexanizmlari fanning muhim vazifalaridan biridir. Bu jarayon psixologiyada *ijtimoiylashuv yoki sotsializatsiya* deb yuritiladi.

Demak, sotsializatsiya yoki *ijtimoiylashuv* - inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash va hayot - faoliyat jarayonida uni faol tarzda o'zlashtirish jarayonidir. Sodda til bilan aytganda, ijtimoiylashuv - har bir shaxsning jamiyatga qo'shilishi, uning normalari, talablari, kutishlari va ta'sirini qabul qilgan holda, har bir harakati va muomalasida uni ko'rsatishi, shu ijtimoiy tajribasi bilan o'z navbatida o'zgalarga ta'sirini o'tkaza olishi jarayonidir.

Ijtimoiylashuv eng avvalo odamlar o'rtasidagi muloqot va hamkorlikda turli faoliyatni amalga oshirish jarayonini nazarda tutadi. Tashqaridan shaxsga ko'rsatilayotgan ta'sir oddiy, mexanik tarzda o'zlashtirilmay, u har bir shaxsning ichki ruhiyati, dunyoni aks ettirish xususiyatlari nuqtai nazaridan turlicha sub'ektiv tarzda idrok etiladi. SHuning uchun ham bir xil ijtimoiy muhit va bir xil ta'sirlar odamlar tomonidan turlicha harakatlarni keltirib chiqaradi. Masalan, 10-15-ta o'quvchidan iborat akademik litsey o'quvchilarini olaylik. Ularning bilimni, ilmni idrok qilishlari, ulardan ota - onalarining kutishlari, o'qituvchilarning berayotgan darslari va unda etkazilayotgan ma'lumotlar, manbalar va boshqa qator omillar bir xilday. Lekin baribir ana shu 15 o'quvchining har biri shu

ta'sirlarni o'zicha, o'ziga xos tarzda qabul qiladi va bu ularning ishdagi yutuqlari, o'quv ko'rsatgichlari va iqtidorida aks etadi. Bu o'sha biz yuqorida ta'kidlagan ijtimoiylashuv va individualizatsiya jarayonlarining o'zaro bog'liq va o'zaro qarama-qarshi jarayonlar ekanligidan darak beradi.

Ijtimoiylashuv jarayonlarining ro'y beradigan shart-sharoitlarini *ijtimoiy institutlar* deb ataymiz. Bunday institutlarga oiladan boshlab, mahalla, rasmiy davlat muassasalari (bog'cha, maktab, maxsus ta'lim o'choqlari, oliygohlar, mehnat jamoalari) hamda norasmiy uyushmalar, nodavlat tashkilotlari kiradi.

Bu institutlar orasida bizning sharoitimizda *oila va mahallaning* roli o'ziga xosdir. Insondagi dastlabki ijtimoiy tajriba va ijtimoiy xulq elementlari aynan oilada, *oilaviy munosabatlar* tizimida shakllanadi. SHuning uchun ham halqimizda «Qush uyasida ko'rganini qiladi» degan maqol bor. YA'ni, shaxs sifatlarining dastlabki qoliplari oilada olinadi va bu qolip jamiyatdagi boshqa guruhlar ta'sirida sayqal topib, takomillashib boradi. Har qanday jamiyat taraqqiyotida oilalarning, oilalar mustahkamligining o'rni beqiyosdir. Chunki tirik organizmning salomatligi uni tashkil qiluvchi har bir hujayraning cog'lomligiga bog'liq bo'lganidek, butun organizm o'z faoliyatini maqsadga muvofiq amalga oshirishida har bir hujayraning munosib o'rni bo'lganidek, oila ham davlat, jamiyat deb atalgan butun bir organizmni tashkil etuvchi hujayradir. Har bir oilaning sog'lom bo'lishi, ularda ijobiy psixologik iqlimning hukm surishi, mana shu muhitda dunyoga kelib shaxs sifatida shakllanib, so'ng o'zi yashayotgan davlatning fuqarosi sifatida o'z davlatining iqtisodiyoti, ijtimoiy hayoti taraqqiyotini ta'minlovchi, hal qiluvchi omil bo'lgan inson kamolotida oilaning tutgan o'rni beqiyosdir.

Shuningdek, jamiyat taraqqiyotining kutilgan darajaga chiqq olmasligi, uning taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi, uning inqiroziga olib keluvchi kuchlarning yuzaga kelishida ham oilaning hissasi kattadir. Chunki nosog'lom, noqobil va nizoli oilalar, ajrashishlar sonining ortishi, jamiyatga turli iktisodiy, ijtimoiy ziyon yetkazishi bilan birga, bunday nosog'lom psixologik muhitda, nizo-janjalli, o'zaro mehr-oqibatsiz muhitda dunyoga kelgan, shakllangan bola

ham keyinchalik nafaqat o'z ota-onasi, aka-ukalariga nisbatan mehr-oqibatsiz, balki atrofdagilarga, qolaversa , o'zi yashagan jamiyatga nisbatan mehr-oqibatsiz, shafqatsiz, zolim, xudbin, jamiyat, yurt manfaatlariga zid har xil salbiy tashqi kuchlar ta'siriga oson beriluvchan shaxs bo'lib shakllanishi, shu asosda esa o'z oilasi, o'z xalqi, o'z yurti uchun xavfli insonlarning yetishib chiqishiga ham asos bo'lishi mumkin.

Demak, oilalarning mustahkamligi jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, milliy xavfsizligini, uning ravnaqi, taraqqiyotini belgilovchi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Hozirgi vaqtda jamiyatimiz uchun, insoniyat taraqqiyoti uchun, mustaqilligimiz istiqbollari uchun jiddiy xavf tug'dirayotgan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ekologik, ichki va tashqi omillarning tahdidi ortib borayotgan ayni vaqtda oilalar mustahkamligini ta'minlash va bu masalani to'g'ri hal etilishining asosiy yo'li bo'lmish yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash masalasi hech kechiktirib bo'lmaydigan, sustkashlikka yo'l qo'yib bo'lmaydigan, o'ta jiddiy yondashishlarni talab etuvchi davlat, hukumat miqyosidagi dolzarb masaladir. Buning muvaffaqiyatli amalga oshishiga jamiyatimizning har bir fuqarosi, Siz o'quvchilar, ota-onalar hamma birdek mas'uldir. Bu masala hech qachon kun tartibidan tushmaydigan, o'z dolzarbligini yo'qotmaydigan o'ta nozik, nihoyatda jiddiy masaladir. Chunki insoniyat taraqqiyoti, jamiyatimiz taraqqiyoti shu masalani biz bugun qanday hal qilishimizga bog'liq.

Bizning o'zbekchilik sharoitimizda oila bilan bir qatorda *mahalla* ham muhim tarbiyalovchi - ijtimoiylashtiruvchi rol o'ynaydi. SHuning uchun bo'lsa kerak, ba'zan odamning qaysi mahalladan ekanligini surishtirib, keyin xulosa chiqarishadi, ya'ni mahalla bilan mahallaning ham farqi bo'lib, bu farq odamlar psixologiyasida o'z aksini topadi. Masalan, bitta mahalladan yaxshi kelin chiqsa, aynan shu mahalladan qiz qidirib qolishadi. Ya'ni, shu mahalladagi ijtimoiy muhit qizlarning iboli, aqlli, sarishtali bo'lib etishishlariga ko'maklashgan. Masalan, ayrim mahallalarda sahar turib ko'cha - eshiklarni supurish odatga aylangan va barcha oilalar shu udumni buzmaydilar. SHunga o'xshash normalar tizimi har bir ko'cha-mahallaning bir-biridan farqi, afzallik va kamchilik tomonlarini belgilaydi,

oxirgilar esa shu mahallaga katta bo'layotgan yoshlar ijtimoiylashuvida bevosita ta'sirini ko'rsatadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv o'choqlariga *maktab va boshqa ta'lim maskanlari* kiradi. Aynan shu erda ijtimoiylashuv va tarbiya jarayonlari maxsus tarzda uyg'unlashtiriladi. Bizning ijtimoiy tasavvurlarimiz shundayki, maktabni biz ta'lim oladigan, bola bilimlar tizimini o'zlashtiradigan maskan sifatida qabul qilamiz. Lekin aslida bu er ijtimoiylashuv tarbiyaviy vositalarda yuz beradigan maskandir. Bu erda biz ataylab tashkil etilgan, oxirgi yillarda joriy etilgan «Ma'naviyat darslari», «Etika va psixologiya» kabi tarbiyalovchi fanlarni nazarda tutmayapmiz. Gap har bir darsning, umuman maktabdagi shart-sharoitlar, umumiy muhitning tarbiyalovchi roli haqida. Masalan, dars paytida o'qituvchi butun diqqati bilan yangi darsni tushuntirish bilan ovora deylik. Uning nazarida faqat dars, mavzuning mazmuni va undan kuzlangan maqsad asosiyday. Lekin aslida ana shu jarayondagi o'qituvchining o'zini qanday tutayotganligi, kiyim - boshi, mavzuga sub'ektiv munosabati va qolaversa, butun sinfdagi o'quvchilarga munosabati hamma narsani belgilovchi, ijtimoiy tajriba uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan omildir. SHu nuqtai nazardan o'quvchilar didi, kutishlari va talablariga javob bergan o'qituvchi bolalar tomonidan tan olinadi, aks holda esa o'qituvchining ta'siri faqat salbiy rezonans beradi. Xuddi shunday har bir sinfda shakllangan muhit ham katta rol o'ynaydi. Ba'zi sinflarda o'zaro hamkorlik, o'rtoqchilik munosabatlari yaxshi yo'lga qo'yilgan, guruhda ijodiy munozaralar va bahslar uchun qulay sharoit bor. Bu muhit tabiiy o'z a'zolari ijtimoiy xulqini faqat ijobiy tomonga yunaltirib turadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv muhiti - bu *mehnat jamoalaridir*. Bu muhitning ahamiyati va o'ziga xosligi shundaki, bu erga shaxs odatda ancha aqli pishib qolgan, ma'lum tajribaga ega bo'lgan, hayot haqidagi tasavvurlari shakllangan paytda keladi. Qolaversa, egallangan mutaxassislik, orttirilgan mehnat malakalari va bilimlar ham juda muhim bo'lib, shu muhitdagi ijtimoiy normalar xarakteriga ta'sir qiladi. Lekin baribir shaxsning kimlar bilan, qanday o'zaro munosabatlar muhiti ta'sirida ekanligi uning etuklik davridagi

ijtimoiylashuvining muhim mezonlaridandir. SHuning uchun ishga kirishdagi asosiy motivlardan biri - o'sha jamoaning qanday ekanligi, bu erdagi o'zaro munosabatlar, rahbarning kimligi va uning jamoaga munosabati bo'lib, ko'pincha oylik - maosh masalasi ana shulardan keyin o'rganiladi. SHuning uchun mehnat jamoalarida yaxshi, sog'lom ma'naviy muhit, adolat va samimiyatga asoslangan munosabatlar har bir inson taqdirida katta rol o'ynaydi.

Katta yoshdagi ijtimoiylashuvning o'ziga xosligi shundaki, unda individualizatsiya jarayoni aniqroq, sezilarliroq kechadi. CHunki katta odam nafaqat tashqi ta'sirlarni o'zlashtiradi, balki o'zidagi iqtidor, malakalar bilan boshqalarga ham tarbiyaviy ta'sir, shaxsiy o'rnak ko'rsatish imkoniyaga ega bo'ladi. SHu nuqtai nazardan, qarilikning ijtimoiy mohiyati shundaki, ota - bobolarmiz, onaxonlarimiz asosan o'zlaridagi mavjud ijtimoiy tajribani boshqalarga (farzandlar, nabiralar, mahalladagi yoshlar va x-zo) uzatish bilan shug'ullanadilar va bu narsa ayniqsa, SHarq halqlarida juda e'zozlanadi. SHu sababli ham mustaqil yurtimizda qariyalar e'zozlanadi, mahallaning boshqaruv roli kun sayin oshirilmoqda, oila - tarbiyaning bosh o'chog'i sifatida davlat himoyasida bo'lib kelmoqda. Bu mustaqil davlat yoshlarida yangicha tafakkur va ongning shakllanishiga, yurtga sadoqat, vatanparvarlikning rivojiga o'z hissasini qo'shadi.

II.bob. Shaxs dunyoqarashi va e'tiqodini o'zgartiruvchi omillar.

2.1. Shaxs yo'naliganligi tizimida e'tiqod va dunyoqarash, uning mohiyati

Jahon psixologiyasi ma'lumotlarining ko'rsatishicha, xulq-atvorning muhim motivlaridan biri bo'lib e'tiqod hisoblanadi. Ba'zi manbalarda unga mana bunday ta'rif berilgan: e'tiqod- shaxsni o'z qarashlariga, prinsiplariga, dunyoqarashiga muvofiq tarzda qarorga kelishga undaydigan muhim motivlar tizimidir. Boshqa so'z bilan aytganda, e'tiqod shaklida namoyon bo'ladigan ehtiyojlarning mazmuni- bu tabiat, tevarak-atrofdagi olam to'g'risidagi bilimlar va ularning muayyan tarzda tushunilish demakdir. Bu bilimlar falsafiy, estetik, tabiiy-ilmiy nuqtai-nazardan tartibga solinsa va ichki uyushgan tizimi tashkil etilsa, u taqdirga shaxsning dunyoqarashi sifatida talqin qilinishi maqsadga muvofiq.

Psixologiya fani dunyoqarashining shakllanish jarayonini tadqiqot qiladi, ijtimoiy-taraqqiyot hodisalarining to'g'ri baholanishini, evolyusion yo'sinda tarkib topishini, ahloqiy tamoyillar, didlar yuz berishini, tabiat hodisalariga va jamiyatning qonuniyatlariga nisbatan qarashlarning shakllanishi qay tariqa yuz berishini va boshqalarni aniqlaydi.

Ijtimoiylashuvning institutlaridan tashqari uning oqibati masalasi ham psixologiyada muhim amaliy ahamiyatga ega. SHaxs ijtimoiylashuvining eng asosiy mahsuli - bu uning hayotda o'z o'rnini topib, jamiyatga manfaat keltiruvchi faoliyatlarda ishtirok etishidir. SHu nuqtai nazardan olib qaralganda, shaxsning yo'naliganligi masalasiga ham fanda katta e'tibor beriladi. Ijtimoiylashuv jarayonida shaxs faoliyatini yunaltirib turadigan va real vaziyatlarga nisbatan turgun, barqaror motivlar majmuiga ega bo'lishlik shaxsning yo'naliganligi deb ataladi.

Yo'naliganlikning eng muhim tarkibiy qismlarini quyidagilar tashkil etadi:

Dunyoqarash - tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan bilim, tasavvurlar va g'oyalar majmui bo'lib, u shaxsni ma'lum bir qolipda, o'z shaxsiy qiyofasiga ega tarzda jamiyatda munosib o'rin egallashga chorlaydi. Mustaqillik

davrida shakllanayotgan yangicha dunyoqarash yoshlarda Vatanga sadoqatni, milliy qadriyatlar, an'analarni e'zozlashni, o'z yaqinlariga mehribon va tanlagan yo'liga - kasbi, maslagi va e'tiqodiga sodiqlikni nazarda tutadi. Yangicha fikrlash va yangicha tafakkur aynan mustaqillik mafkurasi ruhida tarbiya topib, sayqal topgan milliy ong, dunyoqarash va e'tiqoddir.

Mas'uliyat. Bu ijtimoiylashuv jarayonida shaxsning etukligini belgilovchi muhim ko'rsatgichlardan sanaladi. Oxirgi yillarda psixologiyada *nazorat lokusi nazariyasi (teoriya lokusa kontrolya)* keng tarqaldiki, unga ko'ra, har bir insonda ikki tipli mas'uliyat kuzatiladi. Birinchi tipli mas'uliyat shundayki, shaxs o'zining hayotida ro'y berayotgan barcha hodisalarning sababchisi, mas'uli sifatida faqat o'zini tan oladi. («Men o'zim barcha narsalarga mas'ulman. Mening hayotim va yutuqlarim faqat o'zimga bog'liq, shuning uchun o'zim uchun ham, oilam uchun ham o'zim javob beraman»). Mas'uliyatlilikning ikkinchi turi undan farqli, barcha ro'y bergan va beradigan vokea, hodisalarning sababchisi tashqi omillar, boshqa odamlar (ota - ona, o'qituvchilar, hamkasblar, boshliqlar, tanishlar va boshk.).

Xorij mamlakatlarda o'tkazilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ikkinchi turli mas'uliyat ko'prok o'smirlarga xos bo'lib, ulardan 84% mas'uliyatni faqat boshqalarga yuklashga moyil ekanlar. Bu ma'lum ma'noda yoshlar o'rtasida mas'uliyatsizlikning avj olganligidandir. SHuning uchun ham «nazorat lokusi» tushunchasini fanga kiritgan amerikalik olim Dj. Rotter (J. Rotter)ning fikricha, mas'uliyatni o'z bo'yniga olishga o'rgatilgan bolalarda havotirlik, neyrotizm, konformizm holatlari kam uchrarkan. Ular hayotga tayyor, faol, mustaqil fikr yurituvchilardir. Ularda o'z-o'zini hurmat hissi ham yuqori bo'lib, bu boshqalar bilan ham hisoblashish yashashga sira halakit bermaydi. SHuning uchun ijtimoiylashuvning muhim bosqichi kechadigan ta'lim muassasalarida yoshlarga ko'prok tashabbus ko'rsatish, mustaqil fikrlash va erkinlikni his qilishga sharoit yaratish kerak va bu hozirgi kunda Prezidentimiz I. Karimov siyosatining asosini tashkil etadi.

Maqsadlar va ideallar. Ijtimoiylashuvning mas'uliyat hissiga bog'liq yo'nalishlaridan yana biri shaxsda shakllanadigan maqsadlar va ideallardir. Ular

shaxsni kelajakni bashorat qilish, ertangi kunini tasavvur qilish, uzoq va yaqinga muljallangan rejalarni amalga oshirishga tayyorligini ta'minlaydi. Maqsad va rejasiz inson - ma'naviyatsiz pessimistdir. Bu maqsadlar doimo o'zining anglanganligi va shaxs real imkoniyatlariga bog'liqligi bilan xarakterlanadi. Ularning shakllanishi va ongda o'rnashishida ma'lum ma'noda ideallar ham rol o'ynaydi. Ideallar - shaxsning hozirgi real imkoniyatlari chegarasidan tashqaridagi orzu-umidlari, ular ongda bor, lekin har doim ham amalga oshmaydi. CHunki ularning paydo bo'lishiga sabab bevosita tashqi muhit bo'lib, o'sha ideallar ob'ekti bilan shaxs imkoniyatlari o'rtasida tafovut bo'lishi mumkin. Masalan, o'smirning ideali otasi, u otasiday mashxur va el suygan yozuvchi bo'lmoqchi. Bu orzuga yaqin kelajakda erishib bo'lmaydi, lekin aynan ana shunday ideallar odamga maqsadlar qo'yib, unga erishish yo'lidagi qiyinchiliklarni engishga irodani safarbar qilishga yordam beradi.

Qiziqishlar va dunyoqarash. Qiziqishlar ham anglangan motivlardan bo'lib, ular shaxsni atrofida ro'y berayotgan barcha hodisalar, olamlar, ularning o'zaro munosabatlari, yangiliklar borasida faktlar to'plash, ularni o'rganishga imkon beruvchi omildir. Qiziqishlar mazmunan keng yoki tor, maqsad jihatidan professional, bevosita yoki bilvosita bo'lishi, vaqt tomondan barqaror, doimiy yoki vaqtinchalik bo'lishi mumkin. Qiziqishlarning eng muhim tomoni shundaki, ular shaxs dunyoqarashi va e'tiqodini shakllantirishga asos bo'ladi. CHunki *e'tiqod* shaxsning shunday ongli yo'nalishiki, unga o'z qarashlari, prinsiplari va dunyoqarashiga mos tarzda yashashga imkon beradi. Halk doimo e'tiqodli insonlarni hurmat qiladi. E'tiqodning predmeti turlicha bo'lishi mumkin - Vatanga e'tiqod, dinga, fanga, kasbga, axloqiy normalarga, oilaga, go'zallikka va shunga o'xshash.

E'tiqod va qiziqishlar har birimizdagi dunyoqarashni shakllantiradi.

Dunyoqarash - shaxsning shaxsligini (individ emas), uning ma'naviyatini, ijtimoiylashuvi darajasini ko'rsatuvchi kuchli motivlardandir. SHuning uchun ham uning shakllanishi va o'zgarishi masalasi muhim masalalardan bo'lib, hamma vaqt va davrlarda ham o'ta dolzarb bo'lib kelgan. O'zbekiston o'z

mustaqilligiga erishgach, jamiyatda tub islohotlar boshlandi. Ana shu islohotlarning asosiy yo‘nalishlaridan biri - ma’naviy-ma’rifiy islohotlar bo‘lib, uning asosiy maqsadi jamiyat a‘zolari dunyoqarashini istiqloq ruhida shakllantirishni maqsad qilib qo‘ydi. Davlatimizning yoshlar borasidagi siyosatining asosini ham ularda yangicha xurfikrlilik bilan yangicha dunyoqarashni shakllantirishdir. Bu o‘rinda psixologiya o‘zgarishlar sharoitida e‘tiqod, dunyoqarash va ideallar o‘zgarishiga sabab bo‘luvchi omillar xususida quyidagilar aytadi:

SHaxsning jamiyatdagi ijtimoiy xulqi va o‘zini qanday tutishi, egallagan mavqei ham sababsiz, kuzatilmaydi. Faoliyatning amalga oshishi va shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun psixologiyada «*motiv*» va «*motivatsiya*» tushunchalari ishlatiladi.

«*Motivatsiya*» tushunchasi «*motiv*» tushunchasidan kengroq ma’no va mazmunga ega. **Motivatsiya** - inson xulq-atvori, uning bog‘lanishi, yo‘nalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuini bildiradi. Bu tushuncha u yoki bu shaxs xulqini tushuntirib berish kerak bo‘lganda ishlatiladi, ya’ni: «nega?», «nima uchun?», «nima maqsadda?», «qanday manfaat yo‘lida?» degan savollarga javob qidirish - motivatsiyani qidirish demakdir. Demak, u xulqning motivatsion tasnifini yoritishga olib keladi.

Motiv va motivatsiya muammolarini tadqiq etishda rus va sobiq ittifoq psixologlari o‘zlarining munosib hissalarini qo‘shganlar, jumladan, K.D.Ushinskiy, I.M.Sechenov, I.P.Pavlov, V.M.Bextarov, A.F.Lazurskiy, V.M.Myasishchev, A.A.Uxtomskiy, L.S.Vygotskiy, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, P.M.YAkobson va boshqalar.

O‘z zamonasining buyuk eksperimentatori A.F.Lazurskiy psixik jarayonlar va shaxs xususiyatlarini tadqiq etayotganida motivlar masalasiga qiziqish bilan yondashadi. Buning uchun muallif o‘z izlanishlarida “mayllar va xohishlar kuchi hamda zaifligi”, “motivlar kurashiga moyilligi”, “motivlar muhokamasiga ortilganligi”, “xohishning qadriyatga ega ekanligi, aniq xususiyatligi” singari kontekstlar orqali o‘rganishga intiladi. SHuning bilan birga A.F.Lazurskiy intilish

rivojining darajasi ongli irodaviy zo'r berish bilan bog'liq ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Motiv muammosi D.N.Uznadze tomonidan o'rganilgan bo'lib, uning mohiyatini tushuntirish, ustanovka nazariyasiga asoslangan. SHuning uchun motivni muallif sub'ekt faolligining manbai, deb tushuntiradi, motivatsiyani esa irodaviy aktga olib keluvchi bosqich deb hisoblaydi.

A.N.Leontev motivatsiya masalasini tushuntirishda inson ongining namoyon bo'lishini tahlil qilish vositasi orqali yondashadi. U hatti-harakat xulq motiviga aylanishini psixologik mexanizmlarini tahlil qiladi.

V.N.Myasishev fikricha, motiv harakat ob'ektiga nisbatan munosabatning ifodalanishidir.

SHaxsning jamiyatda odamlar orasidagi xulqi va o'zini tutishi sabablarini o'rganish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan narsa bo'lib, masalani yoritishning ikki jihati farqlanadi:

a) ichki sabablar, ya'ni hatti-harakat egasining sub'ektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, mo'ljallar, istaklar, qiziqishlar va xokazolar);

b) tashqi sabablar - faoliyatning tashqi shart-sharoitlari va holatlari. YA'ni, bo'lar ayni konkret holatlarni kelib chiqishiga sabab bo'ladigan tashqi stimullardir.

SHaxs xulq-atvorini ichkaridan, ichki psixologik sabablar tufayli boshqarish odatda **shaxsiy dispozitsiyalar** ham deb ataladi. Ular shaxs tomonidan anglanishi yoki anglanmasligi ham mumkin. YA'ni, ba'zan shunday bo'ladiki, shaxs o'zi amalga oshirgan ishi yoki o'zidagi o'zgarishlarga nisbatan shakllangan munosabatning haqiqiy sababini o'zi tushunib etmaydi, «Nega?» degan savolga «O'zim ham bilmay qoldim, bilmayman», deb javob beradi. Bu anglanmagan dispozitsiyalar yoki ustanovkalar deb ataladi. Agar shaxs biror kasbga ongli tarzda qiziqib, uning barcha sir-asrorlarini egallash uchun astoydil harakat qilsa, bunda vaziyat boshqacharoq bo'ladi, ya'ni, dispozitsiya anglangan, ongli hisoblanadi.

SHu nuqtai nazardan *motiv* - konkretroq tushuncha bo'lib, u shaxsdagi u yoki bu xulq-atvorga nisbatan turgan moyillik, hozirlikni tushuntirib beruvchi sababni nazarda tutadi. Mashhur nemis olimi Kurt Levin motivlar muammosi, ayniksa, shaxsdagi ijtimoiy xulq motivlari borasida katta keng hamrovli tadqiqotlar olib borib, shu narsani aniqlaganki, har bir odam o'ziga xos tarzda u yoki bu vaziyatni idrok qilish va baholashga moyil bo'ladi. SHunisi ajablanarliki, o'sha bir konkret vaziyat xususidagi turli shaxslarning baholari ham turlicha bo'ladi. Bundan tashqari, bir shaxsning o'zi ham o'zidagi holat, kayfiyatga bog'liq holda bir xil vaziyatni alohida xollarda turlicha idrok qilishga moyil bo'larkan. SHuning uchun ham odamning ayni paytdagi real harakatlarini o'sha ma'lum sharoitdagi ichki va tashqi stimullarga uning bergan bahosi yoki reaksiyasi sifatida qaramay, balki unda shunga o'xshash holatlarni idrok qilishga ichki bir hozirlik - dispozitsiyaning mavjudligi bilan tushuntirish to'g'riroq bo'ladi. SHu ma'noda shaxs xulqining motivatsiyasi turli sharoitlardan orttirilgan tajribaga tayangan, ongli tahlillar, hattoki, ijtimoiy tajriba normalarining ta'sirida shakllanadigan sabablar kompleksini o'z ichiga oladi. Masalan, texnika oliygohlarida: «Materiallarning qarshiligi» nomli kurs bor deylik. SHu kursni o'zlashtirish va undan sinovdan o'tish ko'pchilikka osonlikcha ro'y bermaydi. Hali kurs boshlanmasdanok, yosh talabalarda shu kurs va uning talablariga nisbatan shunday ustanovka shakllanadiki, albatta, bu kurs qiyin, uni olib boruvchi o'qituvchi o'ta talabchan, kattiqqo'l va hokazo degan. Bunday motivatsiya mana necha avlod talabalar boshdan kechirayotgan holat. Endi konkret shaxsning dars jarayoni boshlangan keyingi harakatlari konkret motivlar bilan izohlanadi va tirishqoq talaba uchun bu fan ham boshqa fanlar qatori tinimsiz izlanish, o'z vaqtida darslarni tayyorlashni talab qilsa, boshqasi uchun (dangasaroq talaba uchun) bu darsdan keyin dars yo'q va u qachon shu semestr tugashini kutib harakat qiladi.

Har qanday motivlarning orqasida shaxsning ehtiyojlari yotadi. YA'ni, maqsadli hayotda shaxsda avval u yoki bu ehtiyojlar paydo bo'ladi va aynan ularning tabiati va zaruratiga bog'liq tarzda xulq motivlari namoyon bo'ladi.

Misol uchun talabning o'quv faoliyatini olish mumkin. Bilim olish maqsadi bilim, ilm olish, qiziquvchanlik ehtiyojini paydo qiladi. Bu ehtiyoj taraqqiyotning ma'lum bir davrida, masalan, bog'cha yoshidan boshlab qoniqtirila boshlaydi. Bolaga sotib olib berilgan kitoblar, daftar va boshqa o'quv qurollari, ma'lum ta'lim maskanida tashkil etilgan shart-sharoitlar va u erdagi bevosita bilim olishga qaratilgan faoliyatning o'zi, bola uchun motiv o'rnini bosadi. Yana bir oddiy misol: qo'lingizda kitob bor. Siz hali uni o'qishni boshlamadingiz. Lekin o'qish istagi bor, shu istakning ortida esa, o'sha mazmunni bilish va uning mohiyatini bilib olish ehtiyoji turadi. Rus olimi R. Nemov shaxsdagi motivatsion sohani quyidagicha tasavvur qiladi. Umuman, har qanday shaxsdagi mavjud ehtiyojlarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. *Biologik ehtiyojlar* - bu - fiziologik (tashnalik, ochlik, uyku), jinsiy, moslashuv ehtiyojlari.
2. *Ijtimoiy ehtiyojlar* - bu - mehnat qilish, bilish, estetik va axloqiy-ma'naviy ehtiyojlar.

Ehtiyojlarni biologik hamda ijtimoiy turlarga bo'lganimiz bilan shu narsani unutmasligimiz lozimki, shaxsdagi har qanday ehtiyojlar ham ijtimoiylashgan bo'ladi, ya'ni, ular o'sha jamiyat va muhitdagi qadriyatlar, madaniy normalar va insonlararo munosabatlar xarakteriga bog'liq bo'ladi. Masalan, eng tabiiy va tushunarli hisoblangan bizning emishga - ovqatga bo'lgan ehtiyojimizni olsak, u ham konkret muhitga qarab turlicha harakatlarni keltirib chiqaradi. Yana misol uchun, tuy marosimlari yoki juda to'kin dasturxon atrofida o'tirgan odam nima uchun shunchalik ko'p ovqat iste'mol qilib yuborganini bilmay qoladi. Agar bu tabiat qo'yni yoki paxta dalasidagi hashar bo'lsa-chi, bir burda issiq non ham butun tanaga rohat baxsh etuvchi malham bo'lib, ochlikni bilintirmaydi. Kamtarona dasturxondan ovqat eb o'rgangan kishi oz-oz eyishga o'rgansa, yoshligidan normadan ortiq eb o'rgangan odam vrach oldiga borib, o'zi uchun ozdiruvchi dori-darmon so'rasa so'raydiki, lekin uyda o'zi emishini nazorat qilishi kerakligini bilmaydi. Demak, bu ham madaniyatga, etikaga, oila muhitiga bevosita bog'liq narsa ekan.

Umuman shaxs ijtimoiy xulqi motivi haqida gap ketganda, uning ikki tomoni yoki elementi ajratiladi: *harakat dasturi va maqsad*. Harakat dasturi maqsadga erishish vositalariga aniqlik kiritadi. SHuning uchun ham dasturda nazarda tutilgan vositalar maqsadga erishishni oqlashi kerak, aks holda dastur hech narsa bermaydi. Masalan, ba'zi ota-onalar farzandlarini yaxshi tarbiyalash va undan ideallaridagi shaxs etishib chiqishini orzu qilib, uning oldiga juda og'ir tarbiyaviy shartlarni qo'yadilar, bola erkinligi bo'g'iladi, u qat'iy nazorat muhitida ushlanadi. Oqibatda bola keyinchalik boshqarib bo'lmaydigan, qaysar, uncha-muncha tashqi ta'sirga berilmaydigan bo'lib qolib, har qanday boshqa ijtimoiy sharoitda qiynaladigan bo'lib qoladi. SHuning uchun ham motiv har doim anglangan, ehtiyojlar muvofiqlashtirilgan, maqsadlar va unga etish vositalari aniq bo'lishi kerak. SHundagina ijtimoiy xulq jamiyatga mos bo'ladi.

Motivlar quyidagi turkumlarga ajratiladi: shaxsning ijtimoiy ehtiyojlariga mos motivlar; umumiylikka ega bo'lgan motivlar; faoliyatga mos motivlar; paydo bo'lish xususiyati, muddatiga ko'ra motivlar; aks etish darajasi nuqtai-nazaridan ierarxik vujudga kelgan motivlar.

Psixologik ma'lumotlarga ko'ra har qanday faoliyat muayyan motivlar ta'sirida vujudga keladi va etarli shart-sharoitlar yaratilgandagina amalga oshadi. SHuning uchun ta'lim jarayonida o'zlashtirish, egallash va o'rganishni amalga oshirishni ta'minlash uchun o'quvchilarda o'quv motivlari mavjud bo'lishi lozim.

Turli kasb egalari faoliyati motivlarini o'rganishda motivlar xarakterini bilish va ularni o'zgartirish muammosi ahamiyatga ega. SHunday motivlardan biri turli xil faoliyat sohalarida **muvaffaqiyatga erishish motivi** bo'lib, bunday nazariyaning asoschilari amerikalik olimlar D. Makklelland, D. Atkinson va nemis olimi X. Xekxauzenlar hisoblanadi. Ularning fikricha, odamda turli ishlarni bajarishini ta'minlovchi asosan ikki turdagi motiv bor: **muvaffaqiyatga erishish motivi** hamda **muvaffaqiyatsizliklardan qochish motivi**. Odamlar ham u yoki bu turli faoliyatlarni kirishishda qaysi motivga mo'ljal qilishlariga qarab farq qiladilar. Masalan, faqat muvaffaqiyat motivi bilan ishlaydiganlar oldindan ishonch bilan shunday ish boshlaydilarki, nima qilib bo'lsa ham yutuqqa erishish

ular uchun oliy maqsad bo'ladi. Ular hali ishni boshlamay turib, yutuqni kutadilar va shunday ishni amalga oshirishsa, odamlar ularning barcha harakatlarini ma'qullashlarini biladilar. Bu yo'lda ular nafaqat o'z kuch va imkoniyatlarini, balki barcha tashqi imkoniyatlar - tanish-bilishlar, mablag' kabi omillardan ham foydalanadilar.

Boshqacha xulq-atvorni muvaffiqiyatsizlikdan qochish motiviga tayangan shaxslarda kuzatish mumkin. Masalan, ular birinchilardan farqli, ishni boshlashdan avval nima bo'lsa ham muvaffiqiyatsizlikka duchor bo'lmaslikni o'ylaydilar. SHu tufayli ular ko'proq ishonchsizlik, yutuqqa erishishga ishonmaslik, pessimizmga o'xshash holat kuzatiladi. SHuning uchun bo'lsa kerak, oxir-oqibat ular baribir muvaffiqiyatsizlikka uchrab, «O'zi sira omadim yurishmaydigan odamman-da» degan xulosaga keladilar. Agar birinchi toifali shaxslar bir ishni muvaffiqiyatli tugatgach, ko'tarinki ruh bilan ikkinchi ishga kirishishsa, ikkinchi toifa vakillari, har qanday ishni yakunlagandan so'ng, uning natijasidan qat'iy nazar, ruhan tushkunlikka tushadilar va og'rinish hissi bilan boshqa ishga kirishadilar. Bu o'rinda *talabchanlik* degan sifatning roli katta. Agar muvaffiqiyatga yo'nalgan shaxslarning o'zlariga nisbatan qo'ygan talablari darajasi ham yuqori bo'lsa, ikkinchi toifa vakillarining talablari aksincha, past bo'ladi. Bunday tashqari har birimizdagi o'zimizdagi real qobiliyatlar to'g'risidagi tasavvurlarimiz ham ushbu motivlarning faoliyatdagi o'rniga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, o'zidagi qobiliyatlarga ishongan shaxs hattoki, mag'lubiyatga uchrasa ham, unchalik qayg'urmaydi, keyingi safar hammasi yaxshi bo'lishiga ishonadi. Ishonchsiz shaxs esa kichkina berilgan tanbeh yoki tanqidni ham juda katta ruhiy azob bilan qayg'urib boshdan kechiradi. Uning uchun ham shaxsning u yoki bu vaziyatlarda qayg'urish sifati ham ma'lum ma'noda motivlar xarakterini belgilaydi.

SHunday qilib, motivlar tizimi bevosita shaxsning mehnatga, odamlarga va o'z-o'ziga munosabatlaridan kelib chiqadi va undagi xarakter xususiyatlarini ham belgilaydi. Ularning har birimizda real shart-sharoitlarda namoyon bo'lishini biror mas'uliyatli ish oldidan o'zimizni tutishimiz va muvaffaqiyatlarga erishishimiz

bilan baholasak bo'лади. Masalan, mas'uliyatli imtixon topshirish jarayonini olaylik. Ba'zi talabalar imtixon oldidan juda qayg'uradilar, hattoki, qo'rqadilar ham. Ular uchun imtixon topshirish juda katta tashvishday. Boshqalar esa bu jarayonni bosiqlik bilan boshdan kechirib, ichidan hayajonlanayotgan bo'lsalar ham, buni boshqalarga bildirmaydilar. Yana uchinchi toifa kishilari umuman beg'am bo'lib, sira koyimaydilar. Tabiiy, shunga muvofiq tarzda, har bir toifa vakillari ishining muvaffaqiyati va faoliyatning samarasi turlicha bo'лади. Bunga har bir shaxsdagi da'vogarlik darajasi ham ta'sir qiladi. Da'vogarlik darajasi yuqoriroq bo'lganlar bilgan-bilmaganini isbot qilishga o'rinsalar, ana shunday darajasi pastlar bor bilganini ham yaxshi aytib berolmay, yana o'qituvchi bilan tortishmaydilar ham.

SHuning uchun ham har birimiz ijtimoiy faoliyat motivlaridan tashqari, shaxsiy hislatlarimizni ham bilishimiz va ongli tarzda xulqimizni boshqara olishimiz kerak.

2.2. Milliy ma'naviyat va milliy qadriyatlarning shaxs shakllanishiga ta'siri

Dunyoqarash - shaxsning shaxsligini (individ emas), uning ma'naviyatini, ijtimoiylashuvi darajasini ko'rsatuvchi kuchli motivlardandir. SHuning uchun ham uning shakllanishi va o'zgarishi masalasi muhim masalalardan bo'lib, hamma vaqt va davrlarda ham o'ta dolzarb bo'lib kelgan. O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishgach, jamiyatda tub islohotlar boshlandi. Ana shu islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan biri - ma'naviy-ma'rifiy islohotlar bo'lib, uning asosiy maqsadi jamiyat a'zolari dunyoqarashini istiqlol ruhida shakllantirishni maqsad qilib qo'ydi. Davlatimizning yoshlar borasidagi siyosatining asosini ham ularda yangicha xurfikrlilik bilan yangicha dunyoqarashni shakllantirishdir. Bu o'rinda psixologiya o'zgarishlar sharoitida e'tiqod, dunyoqarash va ideallar o'zgarishiga sabab bo'luvchi omillar xususida quyidagilar ajaratadi:

1. **Ma'naviyat va ma'rifat.** Avvalo ma'rifat xususida. Bu - odamning tabiat, jamiyat va insonlar to'g'risidagi turli bilimlari, tushunchalari, ma'lumotlari majmui bo'lib, uning mazmuni bevosita shaxs dunyoqarashining mazmun-mohiyatini belgilaydi. Demak, yoshlarga qaratilgan va ular o'qib, o'rganishi uchun yo'naltirilgan barcha turdagi ma'lumotlar (kitoblar, ommaviy - axborot vositalari orqali, muloqot jarayonida), ular asosida shakllanadigan yangicha tasavvurlar yangicha dunyoqarash uchun zamindir. Mustaqillik yillarida eski, o'zini tarix oldida oqlamagan mafkuradan voz kechildi, yangi mustaqillik g'oyasi, uning asosiy tamoyillari, yoshlarni ma'rifatli qilish borasidagi vazifalar davlatimiz rahbari I.A. Karimov asarlarida muxtasar, aniq bayon etilgan. Ular asosida mamlakatimizda yangi «Ta'lim to'g'risidagi Qonun» va «Kadrlar tayyorlashning Milliy dasturi» qabul qilindi. Ular yoshlarning eng ilg'or ilm - fan yutuqlaridan bohabar qilish, buyuk allomalar merosini chuqur va teran o'rganish, zamonaviy texnologiyalar asosida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish, yoshlarni ma'rifatli qilishning barcha shart-sharoitlarini yaratishni nazarda tutadi. Bu say'i-harakatlar ma'naviyat borasidagi islohotlar, o'zbek madaniyati, san'ati, adabiyotini

rivojlantirish ishlari, tariximizni tiklash borasida amalga oshirilayotgan olamshumul ishlar tabiiy, yoshlarimizda yangicha dunyoqarashning shakllanishiga asos bo'ladi.

2. Oila. Yurtimizda oila hamisha davlat himoyasida va oliy qadriyat sifatida e'zozlanadi. Oila ijtimoiylashuvning asosiy va muhim o'chog'i bo'lgani uchun ham uning shu muhitda tarbiyalanayotgan yoshlar e'tiqodi va dunyoqarashidagi roli sezilarlidir. Respublikamizda «Oila» yili deb elon qilinishi, «Oila» ilmiy-amaliy Markazi o'z faoliyatini boshlashi jamiyatda, yoshlar tarbiyasi borasida oilaning roli va mas'uliyatini oshirishga qaratilgan muhim tadbir bo'ldi va ularda yurtga, Vatanga, yaqinlarga sadoqat, muhabbat hislarini tarbiyalash orqali dunyoqarashlari mazmuniga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

3. Mafkura. Har bir davrning o'z mafkurasini bo'ladi va u shaxs ijtimoiylashuvi jarayonida uning ongiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan hisoblanadi. Kommunistiq mafkuradan batamom voz kechgan jamiyatimizda yangi mustaqillik mafkurasini shakllanmoqda. Zero, mafkura jamiyat a'zolarining tabiat, jamiyat va ijtimoiy jarayonlar xususidagi g'oyalari, bilimlari majmui bo'lib, har bir ijtimoiy guruh o'ze'tiqodiga mos mafkurani tanlaydi. Mustaqillikdan ruhlangan, uning moddiy va ma'naviy ne'matlaridan baxramand bo'layotgan O'zbekistonliklar o'tgan qisqa vaqt mobaynida uning qadriyatlari, har bir shaxsga yaratilayotgan cheksiz imkoniyatlari, ilm va bilim borasidagi shart-sharoitlarni anglab, o'zlari ongli ravishda ana shu tuzumga sadoqat va uni sevish, ardoqlash va himoya qilishga tayyorlik falsafasini shakllantirmoqdalar. Yangi mafkura mustaqillik va milliy qadriyatlar g'oyasini ta'sirida shakllanmoqda va bu tabiiy, birinchi navbatda yoshlar dunyoqarashini o'zgartiruvchi muhim shartdir.

Ijtimoiy ustanovkalar. Sof psixologik ma'noda yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantiruvchi va o'zgartiruvchi ijtimoiy psixologik mexanizm - bu ijtimoiy ustanovkalardir. Bu - shaxsning atrof muhitida sodir bo'layotgan ijtimoiy hodisalarni, ob'ektlarni, ijtimoiy guruhlarni ma'lum tarzda idrok etish, qabul qilish va ular bilan munosabatlar urnatishga ruhiy

ichki hozirlik sifatida odamdagi dunyoqarashni ham o'zgartirishga aloqador kategoriyadir.

Rus olimi V.A. YAdov o'zining dispozitsion konsepsiyasini yaratib, unda ustanovkalarni to'rt bosqich va to'rt tizimli sifatida tasavvur qilgan.

- elementar ustanovkalar (set) - oddiy, elementar ehtiyojlar asosida ko'pincha ongsiz tarzda hosil bo'ladigan ustanovkalar. Ularni o'zgartirish uchun moddiy shart-sharoitlarni va odamdagi ehtiyojlar tizimini o'zgartirish kifoya.

- ijtimoiy ustanovkalar (attitud) - ijtimoiy vaziyatlar ta'sirida ijtimoiy ob'ektlarga nisbatan shakllanadigan ustanovkalar. Ularni o'zgartirish uchun ijtimoiy shart-sharoitlar va shaxsning ularga nisbatan baho va munosabatlari tizimini o'zgartirish kerak.

- bazaviy ijtimoiy ustanovkalar - ular shaxsning umumiy yo'nalishini belgilaydi va ularni o'zgartirish e'tiqodlar va dunyoqarashlarni o'zgartirish demakdir.

- Qadriyatlar tizimi - ular avlodlararo muloqot jarayonining mahsulii sifatida jamiyatda qadr-qimmat topgan narsalarga nisbatan ustanovka. Masalan, saxix hadislar shunday qadriyatlardir, biz ularni tanqidsiz, muhokamalarsiz qabul qilamiz, chunki ular ham iloxiy, ham eng buyuk insonlar tomondan yaratilgan va avloddan avlodga o'z qadrini yo'qotmay kelayotgan qadriyatlardir.

Ijtimoiy ustanovkalarni o'zgartirishning eng sodda va qulay yo'li - bu ayni vaziyatlar va ulardagi ta'sirlarni **qaytarishdir**. Bu qaytarish qayd qilingan obraz sifatida inson ongida uzoq muddatli xotirada saqlanadi va vaziyat paydo bo'lganda, *ob'ektivlashadi*, ya'ni o'z kuchini va mavjudligini ko'rsatadi. SHuning uchun ham agar chet el tajribasiga murojaat qiladigan bo'lsak, u erda biror g'oyani ongga singdirish uchun bir odam yoki biror guruh o'zsiyosiy, mafkuraviy yoki boshqa qarashlarini bir xil so'zlar va iboralar, harakatlar bilan qaytaraveradi va shu yo'l bilan ko'pchilikning ma'qullashiga erishadi. Ayniksa, saylov oldi tadbirlarida ana shu usul keng qo'llaniladi. SHulardan kelib chiqib, ijtimoiy ustanovkalarni o'zgartirishning usullari va psixologik vositalari orqali ham dunyoqarashni o'zgartirishga erishish mumkin. Ijtimoiy ustanovka shaxsning ijtimoiy ob'ektlar, hodisalar, guruhlar va shaxslarni idrok qilish, baholash va

qabul qilishga nisbatan shunday tayyorgarlik holatiki, u bu baho yoki munosabatning aslida qachon shakllanganligini aniq anglamaydi. Masalan, Vatanimizni hammamiz sevamiz, bayrog‘imiz muqaddas, nemis investorlarga ishonamiz, negrlarga raxmimiz keladi, tijorat ishlari bilan shug‘ullanadiganlarni albatta puldor, badavlat, deb hisoblaymiz va hakozo. Bu tasavvurlar, baho va hissiyotlar qachon va qanday qilib ongimizda o‘rnashib qolganligiga e‘tibor bermasdan yuqorida sanab o‘tgan hissiyotlarni boshdan kechiraveramiz. Mana shularning barchasi ijtimoiy ustanovkalar bo‘lib, ularning mazmun mohiyati aslida har bir inson ijtimoiy tajribasi davomida shakllanadi va uzoq muddatli xotirada saqlanib, konkret vaziyatlarda ruyobga chiqadi.

Amerikalik olim G. Ollport ijtimoiy ustanovkaning uch komponentli tizimini ishlab chiqqan:

A. Kognitiv komponent - ustanovka ob‘ektiga aloqador bilimlar, g‘oyalar, tushuncha va tasavvurlar majmui;

B. Affektiv komponent - ustanovka ob‘ektiga nisbatan sub‘ekt his qiladigan real hissiyotlar (simpatiya, antipatiya, loqaydlik kabi emotsional munosabatlar);

V. Harakat komponenti - sub‘ektning ob‘ektga nisbatan real sharoitlarda amalga oshirishi mumkin bo‘lgan harakatlari majmui (xulqda namoyon bo‘lish).

Bu uch xil komponentlar o‘zaro bir-birlari bilan bog‘liq bo‘lib, vaziyatga qarab u yoki bu komponentning roli ustivorroq bo‘lishi mumkin. SHuni aytish lozimki, komponentlararo monandlik bo‘lmasligi ham mumkin. Masalan, ayrim talabalar talabalik burchi va tartib - intizom bilan juda yaxshi tanish bo‘lsalar ham, har doim ham unga rioya qilavermaydilar. «Tasodifan dars qoldirish», «jamoatchilik joylarida tartibni buzish» kabi holatlar kognitiv va harakat komponentlarida uyg‘unlik yo‘qligini ko‘rsatadi. Bu bir qarashda so‘z va ish birligi tamoyilining turli shaxslarda turlicha namoyon bo‘lishini eslatadi. Agar odam bir necha marta bila turib, ijtimoiy xulqqa zid harakat qilsa, va bu narsa bir necha marta qaytarilsa, u bu holatga o‘rganib qoladi va ustanovkaga aylanib qolishi mumkin. Shuning uchun ham biz ijtimoiy normalar va sanksiyalar vositasida bunday qarama-qarshilik va tafovut bo‘lmasligiga yoshlarni o‘rgatib

borishimiz kerak. Bu shaxsning istiqboli va faoliyatining samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy ustanovka shaxsning ijtimoiy ob'ektlar, hodisalar, guruhlar va shaxslarni idrok qilish, baholash va qabul qilishga nisbatan shunday tayyorgarlik holatiki, u bu baho yoki munosabatning aslida qachon shakllanganligini aniq anglamaydi. Masalan, Vatanimizni hammamiz sevamiz, bayrog'imiz muqaddas, nemis investorlarga ishonamiz, negrlarga raxmimiz keladi, tijorat ishlari bilan shug'ullanadiganlarni albatta puldor, badavlat, deb hisoblaymiz va hakoza. Bu tasavvurlar, baho va hissiyotlar qachon va qanday qilib ongimizda o'rnashib qolganligiga e'tibor bermasdan yuqorida sanab o'tgan hissiyotlarni boshdan kechiraveramiz. Mana shularning barchasi ijtimoiy ustanovkalar bo'lib, ularning mazmun mohiyati aslida har bir inson ijtimoiy tajribasi davomida shakllanadi va uzoq muddatli xotirada saqlanib, konkret vaziyatlarda ruyobga chiqadi.

Manaviy barkamollik insonning dunyoqarashi, etiqodi, ruxiyati, xulq-atvor normalari, axloq-odobi bilan bevosita aloqadorligi bilan ajralib turadi. Manaviy barkamol kishilar xalq taqdiri va farovonligi, vatan taqdiri va uning ravnaqini o'ylaydilar. ular mutelikda, qaramlikda yashashni istamaydilar.

Sog'lom deganda, biz faqatgina jisman baquvvat farzandlarimizni emas, balki Manaviy boy avlodni, aqliy rivojlangan, axloqiy pok, marifatli farzandlarni, avlodni tushunmog'imiz kerak. Bunday kishilar uzlarida xalqimizning eng ardoqli fazilatlari - iymon va insof, mexr-oqibat, shafqat va raxmdillik, uyat va andisha, or-nomus, o'zaro xurmat, yuksak Vatanparvarlik, eliga va xalqiga sadoqat kabi qadriyatlarni va g'oyalarni mujassamlashtirgan bo'lishlari lozim. Prezidentimiz erkin fuqaro, ozod shaxs, barkamol inson xaqida gapirib, quyidagi turt jixatga etiborni qaratdi, yani xar bir fuqaro: Manaviy barkamol inson shon-shuxrat, mansab, moddiy boylik ketidan kuvmaydi, moddiy qiyinchiliklarga duch kelganda qaddi bukilmaydi, bazan uyushtirilgan tuxmatu-fitnalar uning ruxini tushira olmaydi. Demak, xar qanday shum taqdir va qismat pokiza, mard, manaviy barkamol inson manaviyatini buza olmaydi, balki mustaxkamlaydi, chiniqtiradi. Yuksak darajadagi manaviyatga ega inson - fidoyilik, jasorat, mardlik, o'z xalqini

sevish, Vatanni qadrlash, ajdodlaridan faxrlanish kabi olijanob fazilatlarini bilan ajralib turadi. Insonning insonligi, birinchi navbatda uning manaviy-axloqiy jihatdan barkamolligi, pokligi bilan belgilanadi.

Manaviy-axloqiy barkamollikning asosiy qirralariga yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, quyidagilarni kiritish mumkin: ota-onasi, farzandlari, qarindoshlari, xullas butun oila az'olari, qo'ni-qo'shnilari, maxalla-ko'yi, qishloqdoshlari va butun mamlakat xalq farovonligi xaqida qayg'urish; tevarak-atrofdagi insonlar unga kerak bo'lganligi singari, o'zi xam ularga kerakli bo'lishga intilishi; odob-axloqi, fel-atvorini yoqimli qilishni insoniy burch deb xisoblash; otabobolardan, ajdodlardan yodgor bulib qolgan madaniy merosni qadrlash; milliy qadriyatlarni ezozlash va ularga sodiq bo'lib qolish; vatanparvarlik, xalqparvarlik, insonparvarlik tuyg'ularining barqaror bulishi; o'zaro muomala-munosabatda o'rnak bo'lishga moyillik, birovning og'irini engil qilishni odat qilish; umumxalq maqullagan va xukumat tomonidan qonuniy qabul qilingan Konstitutsiyani xurmat qilish va unga sadoqat namunalarini amalda ko'rsatish; Vatanni ximoya qilish, boshqacha aytganda, xarbiy-vatanparvarlik tuyg'ulari bilan yashash; diyonat va adolat, mexr-shafqat va ezgulikni ximoya qilish; vadaga vafoli bo'lish va boshqalar kiradi.

Manaviy barkamol inson fazilatlarining asosiy qirralari izoxi kelgusi maruzalarimizda bayon qilinishini nazarda tutib, ushbu maruza doirasida ular xaqida to'xtashni lozim topmadik.

Manaviy-marifiy barkamollikning qirralari va mezonlari qatoriga mustaqillik tafakkuri va milliy iftixor xam kiradi. Mustaqillik tafakkurini xar bir kishida, ayniqsa Siz kabi talabalarda shakllantirish nixoyatda zarur. Toki, mustaqillik tafakkuri va milliy iftixor, g'urur bo'lmas ekan, fidokorlik, vatanparvarlik, millatparvarlik kabi xislatlar jo'sh urmaydi.

- Mustaqillik tafakkuri keng qamrovli bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Vatan istiqboli va istiqbolli xaqida qayg'urish;
- xalqi, yurti qadr-qimmatini, or-nomusini anglash va buni ximoya qilish;

- butun mexnati, istedodi, imkoniyatini, zarur bulsa jonini xam yurt istiqboli, xalq baxti uchun baxshida etish va boshqalar.

Mustaqillik, bu - bizga ajdodlarimiz qoldirgan boy va muqaddas manaviyatdir. Shu manaviyatni xar birimiz avaylab-asrashimiz davlat axamiyatiga ega bo'lgan muxim vazifa va burchdir. Shu vazifani ilyda oshirish va xal qilishda yoshlar va butun xalq ongiga mustaqillik ruxini singdirish katta axamiyat kasb etadi. Manaviy-marifiy barkamollikning qirralaridan biri milliy iftixordir. Milliy g'urur bu milliy iftixordir. Milliy g'urur o'z xalqining bir necha ming yillar davomida yaratib kelgan barcha moddiy va manaviy boyliklari, tarixiy merosi, urf-odatlari, ananalari, odob-axloqi, turmush tarzi, yuksak manaviyati, barcha tarixiy yutuqlari va saboqlariga cheksiz xurmat va ezoz bilan munosabatda bulish, avaylab-asrashdir. O'z xalqining tarixini, milliy qadriyatlarini, tilini, istiqbol manfaatlarini bilmagan, qadrlamagan, milliy mansubligini unutmagan, o'z millatining istiqboli uchun qayg'urmaydigan, kurashmaydigan kishilarda milliy g'urur xam, millat bilan faxrlanish xam, millatparvarlik xam bo'lmaydi. Bunday kishilarni manaviy barkamol inson deya olmaymiz.

SHunday qilib, yuqorida manaviy barkamol inson, uning moxiyati va asosiy qirralarining bazi jixatlari ustidagina fikr yuritdik. uning qolgan bazi qirralari navbatdagi savol va maruzalar bayonida yoritib boriladi. Yuqorida aytganimizdek, komil inson tushunchasi manaviy barkamol inson tushunchasi bilan xamoxangdir. manaviy barkamollikka erishmay komil inson darajasiga etish mumkin emas. Demak, manaviy barkamollikka intilish - bu komil inson darajasiga erishish uchun intilishdir. Komillikka inson butun umri davomida erishib boradi. uchala tushunchau sog'lom avlod, manaviy barkamol, komil inson - darajama-daraja chuqur mano kasb etadi. SHundan kelib chiqadigan bo'lsak, komil inson bulishning aniq cheki va chegarasi yo'q. Bizning ko'xna tariximizda yuzaga kelgan, xalq, mamlakat tarixida katta manaviy-axloqiy tarbiya rolini o'ynagan tasavvuf komil inson nazariyasi xaqidagi, uni tarbiyalash, voyaga etkazish xaqidagi talimot va amaliyot sanaladi. Mazkur savolni tasavvuf talimotidan kelib chiqqan xolda bayon etishni maqsadga muvofiq deb topdik.

Komil inson biz uchun idealdir. u barcha dunyoviy va ilohiy bilimlarni egallagan, ruxi mutlaq ruxga tutash, fayzu karomati serob, qalbi ezgu tuyg'ularga limmo-lim to'la pokiza zot. Komil inson odamzod orzu qilgan jamiki ezgu xislatlarning ifodachisi. Komil insonlar jamiyatning tirik vijdonlaridir. Kishilar ularga qarab xushyor tortadilar, dunyo bexudaligidan o'zlariga kelib, o'z qalblariga, o'z qilayotgan ishlariga razm soladilar, tavbatazarru qiladilar. Komil insonlarning afolu amoli insonlar diliga quvvat, ko'ziga nur bag'ishlagan.

Komil inson xaqida tasavvuf adabiyotida kup asarlar bitilgan. Ana shunday kishilardan biri XIII asrda yashagan Aziziddin Nasafiy bulib, «Insoni komil» nomli risolasida komil insonga tarif berib shunday yozadi: «Bilgilki, komil inson deb shariat va tariqat va xaqiqatda etuk blgan odamga aytadilar va agar bu iborani tushunmasang, boshqa ibora bilan aytayin: bilgilki, komil inson shunday insondirkim, unda quyidagi turt narsa kamolatga etgan bo'lsin: yaxshi suz, yaxshi fel, yaxshi axloq va maorif». Bu sifatlar bilan ziynatlangan odam yolg'on, riyo va badkirdorlikdan chekinadi, xamma vaqt ezgu niyat bilan yashab, ezgu ishlarga tayyor turadi. Yaxshi sifatlarini egallab ilyd odam komil inson martabasiga ko'tarila oladi. Komil inson - insonlarning eng mukammali, eng oqili va donosi. Komil inson insonlar jamiyati ichidan etishib chiqadigan mo'tabar zotdir. Insonlar komillikka axloqiy-manaviy poklanish jarayonida erishadilar.

Komillikning belgisi xaq yo'lidan borib, xalqqa foyda keltirishdir. Kishi o'z so'zi, amaliy ishlari, niyati bilan qanchalik odamlarga foyda keltirsa, yomonlarni to'g'ri yo'lga solsa, xaq yo'lida fido bo'lsa, u shuncha komil bo'ladi. Komil, barkamol insonni tarbiyalash, voyaga etkazish xaqida musulmon SHarqi axloqi tarixida inson xayoti uchun dasturulamal, qo'llanma vazifasini o'tagan ko'p pandnomalar, xalq kitoblari mavjud bo'lgan. SHulardan bazilarini sanab o'tamiz. CHunonchi, Kaykovusning «Qobusnoma», Sadiyning «Guliston», «Buston», Amir Temurning «Temur tuzuklari», Abduraxmon Jomiyning «Baxoriston», Alisher Navoiyning «Maxbubul-qulub», Xusayn Voiz Koshifiyning «Axloqi muxsiniy» va boshqalarni ko'rsatishimiz mumkin. Bu asarlarning ko'pchiligida

odil shox va adolat, xalollik, soflik, poklik, to'g'rilik, rostgo'ylik, insonparvarlik, Marifatli bo'lish kabi insonning sharqona fazilatlari berilgan.

Alisher Navoiyning «Nasoyimul muxabbat» asarida komil insonga xos xususiyatlar, uning sharqona fazilatlari sanab o'tilgan. Bular qatoriga ulug' mutafakkir quyidagilarni kiritadi: tavba, xalol luqma bilan qanoatlanish, o'z kasbidan topib kun o'tkazish, shariatga rioya etish, barchadan o'zini kam deb bilish, xatto farzandlari, xizmatkorlariga qo'pollik qilmaslik, chuchuk tilli bo'lish - yaxshi, muloyim tilli bo'lish, raxmdil bo'lish, saxiy bo'lish, mard bo'lish, xalimlik, xushxulq bo'lish, rizo-rozilik bilan kun o'tkazish, sabrli bo'lish, sadoqatli, vafoli bo'lish, riyozat chekishdan qo'rqmaslik va boshqalar.

Shu tariqa o'tmishda, komil insonning o'ziga xos axloq kodeksi ishlab chiqilgan bulib, bu sifatlarga ega bulish xar ilydamning orzu-armoni deb qaralgan. Komil inson xaqidagi g'oyalar katta ijtimoiy-axloqiy axamiyatga ega bo'lgan. u insonni sharaflig, ezgulik va buyuk xayr ruxida tarbiyalash, mexru muxabbat, vafo va sadoqatni kuchaytirishga xizmat qilib keldi. Xar zamon, xar laxzada insonlarga ularning insonligini eslatib, yovuz, qabix ishlar, nojuya xatti-xarakat va qiliqlardan saqlanishga ko'maklashdi, ularda iymon va vijdon binosining paydo bo'lishini taminlaydi.

Komil inson iymon va etiqodlilik, xalollik va poklikning ilk timsoli. Biz xammamiz shunga intilib yashamog'imiz lozim. Mustaqil o'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish sharoitida iymonli bo'lish, xalollik va poklik, vijdonli va diyonatli bo'lish nechog'lik zarur ekanligi xammamizga ayon. Mana shuning uchun xam Prezidentimiz manaviy barkamol inson tarbiyasida yoshlarimizni elini, vatanini sevuvchi komil inson qilib tarbiyalash ishiga aloxida axamiyat berib kelayotir. Prezidentimizning quyidagi tarifida komil insonning asosiy xususiyatlari xar taraflama chuqur va teranlik bilan bayon qilib berilganligi diqqatga sazovordir:

«Komil inson deganda, - deb yozadi Islom Karimov, - biz avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, marifatli kishilarni tushunamiz».

Uning shakllanganligi darajasini xarakterlovchi eng muxim fazilatlar esa quyidagilardir: aqliy zukkolik, xuquqiy komillik, axloqiy etuklik, siyosiy teranlik, mexnatga xalol munosabat, yuksak madaniy, manaviy saviya, professional iftixor, milliy va umuminsoniy g'urur va boshqalar.

Yuqoridagilarni hozirgi mustaqil xayotimiz, turmush tarzimiz, kishilarning, ayniqsa, yoshlarning intilishlari bilan bog'lab komil inson chizgilariga quyidagi xislat va fazilatlar kirishini umumiy tarzda bayon etishimiz mumkin:

Komil insonning umumiy xislatlari: yoqimlilik, ko'rkamlik, jozibadorlik, salobatlilik, xurmatga sazovorlik, shoironalik, ulug'sifatlik, o'ziga xoslik, etuklik, jiddiylik, madaniyatlilik, tarbiyalanganlik va boshqalar;

Komil insonning axloqiy fazilatlarini: insonparvarlik, do'stlik, g'amxo'rlik, jonkuyarlik, samimiylik, odamiylik, bolajonlik, iymonlilik, fidokorlik, xushmuomalalik, boadablik, iltifotlilik, kechirimlilik, mexmondo'stlik, xalollik, to'g'rilik, diyonatlilik, xaromdan xazar etish, mexnatsevarlik, vatanparvarlik va xakozolar;

Ishbilarmonlik xislatlari: ishchanlik, tirishqoqlik, serxarakatlilik, masuliyatlilik, insoflilik, xalollik, malakalilik, epchillik, uddaburonlik, saranjom-sarishtalik, tadbirkorlik, aniqlik, tejamkorlik, barkamollik, tamasizlik, tavakkalchilik va boshqalar;

Zukkolik, idroklilik fazilatlarini: zexnlilik, bamanilik, xotirjamlik, sog'lom fikrlilik, donishmandlik, sezgirlik, zakovatlilik, topqirlik, notiqlik, tanqidiylik, dadillik, omilkorlik, savodxonlik, qiziquvchanlik, ishqibozlik kabilar;

Sobitlik xislatlari: faollik, qatiyatlilik, tezkorlik, jushqinlik, sabotlilik, bir suzda turishlik, barqarorlik, botirlik, dovyuraklik, intizomlilik, jiddiylik, nafsni tiyishlik, uzini yuqotmaslik, sovuqqonlik, o'ziga talabchanlik, kamsuqumlik, o'zini o'zi idora eta bilish va boshqalar.

Extiroslilik xislatlari: ko'tarinkilik, tantanavorlik, kulib turuvchanlik, xazinlik, kelajakka ishonch, ezgulik, kek saqlamaslik, olijanoblik, otashinlik, nozik tabiatlilik, xayolilik, xijolatpazlik, iffatlilik va xakozolar.

Bizningcha, ayni shu xislat va fazilatlarni yoshlarimiz ongiga singdira borilishi ularni barkamol, sogʻlom va komil inson ruxida tarbiyalashda muxim axamiyat kasb etadi.

Mustaqillik ruxida yangicha fikrlaydigan fozil, komil inson, eng avvalo, fuqarolik burchini alo darajada xis etaditgan shaxs boʻlishi darkor. Sodda qilib aytganda, xar qaysi komil inson, xar birimiz: «SHu davlat, shu jamiyat menga nima berdiO» deb emas, balki: «Men uzim Vatanimga, elu yurtimga nima berdim.» deb oʻylashimiz va xar dam shu aqida bilan yashashimiz kerak.

Demak oddiy odam, shaxs jamiyatidagi turli munosabatlar taxsirida boʻlar ekan, u birinchi navbatda nimalarga ishonadi? Agar biz odamni biror narsaga astoydil ishontirmoqchi boʻlsak, uni mantaqan asoslangan fikrlar yordamida ishontirishimiz ancha mushkul boʻladi. Xoʻsh, u nimalarga ishonadi?

Birinchidan, oʻzidagi qiziqishlar, shaxsiy manfaat va eʻtiqodiga mos narsalarga juda tez ishonadi. Masalan, ishlab chiqarishda xodimni ishontirish uchun uning oilasi manfaatlari, kelajak istiqboli va professional oʻsishiga aloqador gaplar orqali yangi fikrni bayon etish unda teran qiziqishni tugʻdiradi. Agar biz milliy gʻoyaning mazmunini ifodalovchi ijtimoiy simvollar-soʻzlar, obrazlar, narsalar, xarakterlar mazmunini oʻz oʻrnida ishlatib, fikrimizni bayon etsak, shaxsga maxqul va manzur boʻlishi, u bunga ishonishi mumkin. Masalan, Prezidentimiz I.Karimov yoshlarning “Kamolot” ijtimoiy xarakati dasturi xususida fikr bildirib, bu xarakat aynan yoshlar manfaatiga xazmat qilishi va shuning uchun xam ulardan safarbarlik va tashabbuslar nixoyatda zarurligini uqtirdilar. Bu fikrlar darxaqiqat, kelajakka intilgan, erkinlik va ideal talab boʻlgan yoshlarning tashabbuskorlik sifatlarini rivojlantirdi. Tashkil boʻlgan yangi ijtimoiy xarakat dasturi aynan istiqbol yillarida paydo boʻlgan va istiqbol farzandlari manfaatiga toʻla mos kelganligi uchun xam uni minglab yoshlar qoʻllab-quvvatladilar. Mustaqillik yillarida xalq ongida va uning tilak istaklari mazmunida paydo boʻlgan barcha fikrlar – xalq farovonligi, yurtning ozod va obod boʻlishi, millatlararo totuvlik, Vatanning yagonaligi gʻoyalari va ularning yaxlit jamiyat taraqqiyotiga ijobiy taxsiri yuqoridagi qonuniyatdan kelib chiqadi.

Ikkinchidan, yangi g‘oyalar nafaqat shaxs yoki ijtimoiy guruxlar tomonidan u yoki bu tarzda idrok etilishi, yaxni, eshitilishi, ko‘rilishi, xis qilinishi lozim, balki ular xalqqa tushunarli bo‘lishi kerak. Demak, milliy istiqlol g‘oyalarini ifodalovchibarcha tushunchalar oddiy, ixcham, kategorial bo‘lishi kerak. Masalan, “Barkamol avlod”, “Sog‘lom avlod”, “Vatan yagonadir”, “O‘zbekistonning kelajagi buyuk” kabi g‘oyalar xar bir inson uchun tushunarli va o‘zini xurmat qilgan xar bir shaxs uchun manfaatlidir.

Uchinchidan, ilg‘or g‘oyalar va yangicha dunyoqarashning birdagina ko‘pchilik ongiga, ayniqsa, yoshlar ongiga singmasligining ayrim sabablari xam bor. Psixologiyada bola taraqqiyotining ayni 17-18 yoshlarida kuzatiladigan “mafkuraviy inqiroz” bo‘ladi. Buning moxiyati shundaki, ayni shu davrda o‘spirinda turli shaxsiy muammolar birdan ko‘payib ketadi: do‘stga ega bo‘lish, sevish-sevilish, kasb tanlash, o‘qishga kirish, nikox muammolari, kattalarning talablari va xakozo. Bu muammolar go‘yoki yoshlarning jamiyatda ro‘y berayotgan ijtimoiy-siyosiy muammolardan ongini chalg‘itayotganday bo‘ladi. Lekin aslida aynan o‘spirinlikka xos bo‘lgan psixologiya mavjudki, ular o‘z kelajagi to‘g‘risida ko‘p qayg‘uradi, ertaga kim bo‘lishi, qanday sharoitda yashashi va ijod qilishi, yashayotgan xududi – Vatani taqdiri, albatta, qiziqtiradi.

2.3. Yoshlarni ma'naviy shakllanishida ijtimoiylashuv maskanlarining roli.

Ijtimoiylashuv jarayonlarining ro'y beradigan shart-sharoitlarini *ijtimoiy institutlar* deb ataymiz. Bunday institutlarga oiladan boshlab, mahalla, rasmiy davlat muassasalari (bog'cha, maktab, maxsus ta'lim o'choqlari, oliygohlar, mehnat jamoalari) hamda norasmiy uyushmalar, nodavlat tashkilotlari kiradi. Yoshlarni ma'naviy shakllanishida ijtimoiylashuv maskanlarining roli katta.

Bular orasida bizning sharoitimizda *oila va mahallaning* roli o'ziga xosdir. Insondagi dastlabki ijtimoiy tajriba va ijtimoiy xulq elementlari aynan oilada, *oilaviy munosabatlar* tizimida shakllanadi. SHuning uchun ham halqimizda «Qush uyasida ko'rganini qiladi» degan maqol bor. Ya'ni, shaxs sifatlarining dastlabki qoliplari oilada olinadi va bu qolip jamiyatdagi boshqa guruhlar ta'sirida sayqal topib, takomillashib boradi. Bizning o'zbekchilik sharoitimizda oila bilan bir qatorda *mahalla* ham muhim tarbiyalovchi - ijtimoiylashtiruvchi rol o'ynaydi. SHuning uchun bo'lsa kerak, ba'zan odamning qaysi mahalladan ekanligini surishtirib, keyin xulosa chiqarishadi, ya'ni mahalla bilan mahallaning ham farqi bo'lib, bu farq odamlar psixologiyasida o'z aksini topadi. Masalan, bitta mahalladan yaxshi kelin chiqsa, aynan shu mahalladan qiz qidirib qolishadi. Ya'ni, shu mahalladagi ijtimoiy muhit qizlarning iboli, aqlli, sarishtali bo'lib etishishlariga ko'maklashgan. Masalan, ayrim mahallalarda sahar turib ko'cha - eshiklarni supurish odatga aylangan va barcha oilalar shu udumni buzmaydilar. SHunga o'xshash normalar tizimi har bir ko'cha-mahallaning bir-biridan farqi, afzallik va kamchilik tomonlarini belgilaydi, oxirgilar esa shu mahallaga katta bo'layotgan yoshlar ijtimoiylashuvida bevosita ta'sirini ko'rsatadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv o'choqlariga *maktab va boshqa ta'lim maskanlari* kiradi. Aynan shu erda ijtimoiylashuv va tarbiya jarayonlari maxsus tarzda uyg'unlashtiriladi. Bizning ijtimoiy tasavvurlarimiz shundayki, maktabni biz ta'lim oladigan, bola bilimlar tizimini o'zlashtiradigan maskan sifatida qabul qilamiz. Lekin aslida bu er ijtimoiylashuv tarbiyaviy vositalarda yuz beradigan maskandir. Bu erda biz ataylab tashkil etilgan, oxirgi yillarda joriy etilgan

«Ma'naviyat darslari», «Etika va psixologiya» kabi tarbiyalovchi fanlarni nazarda tutmayapmiz. Gap har bir darsning, umuman maktabdagi shart-sharoitlar, umumiy muhitning tarbiyalovchi roli haqida. Masalan, dars paytida o'qituvchi butun diqqati bilan yangi darsni tushuntirish bilan ovora deylik. Uning nazarida faqat dars, mavzuning mazmuni va undan kuzlangan maqsad asosiyday. Lekin aslida ana shu jarayondagi o'qituvchining o'zini qanday tutayotganligi, kiyim - boshi, mavzuga sub'ektiv munosabati va qolaversa, butun sinfdagi o'quvchilarga munosabati hamma narsani belgilovchi, ijtimoiy tajriba uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan omildir. Shu nuqtai nazardan o'quvchilar didi, kutishlari va talablariga javob bergan o'qituvchi bolalar tomonidan tan olinadi, aks holda esa o'qituvchining ta'siri faqat salbiy rezonans beradi. Xuddi shunday har bir sinfda shakllangan muhit ham katta rol o'ynaydi. Ba'zi sinflarda o'zaro hamkorlik, o'rtoqchilik munosabatlari yaxshi yo'lga qo'yilgan, guruhda ijodiy munozaralar va bahslar uchun qulay sharoit bor. Bu muhit tabiiy o'z a'zolari ijtimoiy xulqini faqat ijobiy tomonga yunaltirib turadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv muhiti - bu *mehnat jamoalaridir*. Bu muhitning ahamiyati va o'ziga xosligi shundaki, bu erga shaxs odatda ancha aqli pishib qolgan, ma'lum tajribaga ega bo'lgan, hayot haqidagi tasavvurlari shakllangan paytda keladi. Qolaversa, egallangan mutaxassislik, orttirilgan mehnat malakalari va bilimlar ham juda muhim bo'lib, shu muhitdagi ijtimoiy normalar xarakteriga ta'sir qiladi. Lekin baribir shaxsning kimlar bilan, qanday o'zaro munosabatlar muhiti ta'sirida ekanligi uning etuklik davridagi ijtimoiylashuvining muhim mezonlaridandir. SHuning uchun ishga kirishdagi asosiy motivlardan biri - o'sha jamoaning qanday ekanligi, bu erdagi o'zaro munosabatlar, rahbarning kimligi va uning jamoaga munosabati bo'lib, ko'pincha oylik - maosh masalasi ana shulardan keyin o'rganiladi. SHuning uchun mehnat jamoalarida yaxshi, sog'lom ma'naviy muhit, adolat va samimiyatga asoslangan munosabatlar har bir inson taqdirida katta rol o'ynaydi.

Katta yoshdagi ijtimoiylashuvning o'ziga xosligi shundaki, unda individualizatsiya jarayoni aniqroq, sezilarliroq kechadi. Chunki katta odam

nafaqat tashqi ta'sirlarni o'zlashtiradi, balki o'zidagi iqtidor, malakalar bilan boshqalarga ham tarbiyaviy ta'sir, shaxsiy o'rnak ko'rsatish imkoniyaga ega bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, qarilikning ijtimoiy mohiyati shundaki, ota - bobolarmiz, onaxonlarimiz asosan o'zlaridagi mavjud ijtimoiy tajribani boshqalarga (farzandlar, nabiralar, mahalladagi yoshlar) uzatish bilan shug'ullanadilar va bu narsa ayniqsa, Sharq halqlarida juda e'zozlanadi. SHu sababli ham mustaqil yurtimizda qariyalar e'zozlanadi, mahallaning boshqaruv roli kun sayin oshirilmoqda, oila - tarbiyaning bosh o'chog'i sifatida davlat himoyasida bo'lib kelmoqda. Bu mustaqil davlat yoshlarida yangicha tafakkur va ongning shakllanishiga, yurtga sadoqat, vatanparvarlikning rivojiga o'z hissasini qo'shadi.

Mexnat - shaxs va jamiyatning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy maxsulotlarni etishtirishga qaratilgan faoliyatdir. Mexnat - inson faoliyatining tarixan vujudga kelgan dastlabki turi bo'lib, odam yashashining asosiy va birinchi shartidir. Mexnat tufayli odam xayvonot dunyosidan ajralib chiqib, ongli mavjudodga - odamga aylandi.

Mexnat shaxsning rivojlanish shartidir. Odamning psixik jarayonlari faqat faoliyat jarayonida vujudga keladi. Shuning uchun faoliyatning turli ko'rinishlarini o'rganish keng psixologik ahamiyatga egadir. Odamning xayot kechirish va bilish faoliyatining asosiy sharti bo'lgan odam faoliyati odamning o'zini paydo bo'lishi va rivojlanishi xamdir. Mexnat jarayonida odam o'z tabiatini o'zgartirdi.

Insonning ongli va maqsadga qaratilgan mexnat faoliyati xar vaqt ma'lum motivlarning bo'lishini taqozo qiladi va u odamni ma'lum faoliyatga yo'naltiradi.

Mexnat faoliyati o'ziga xos xususiyatga egadir. Mexnat faoliyatining xamma turlari (aqliy, jismoniy, ijtimoiy foydali mexnat) bir-birlariga ta'sir qiladi, bir-birini to'ldiradi, bu bilan odamning mexnat faoliyati to'laqonli bo'la boradi.

2. Mexnat faoliyati inson ongini xar tomonlama shakllantiradi. Xar tomonlama rivojlanish shaxsni tarbiyalashning asosiy sharti shaxsning ongli aktivligidir. Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, odam biror maqsadni ko'zlab mexnat qilsa, bu mexnatning samarasini oldindan tasavvur qilsa, o'sha mexnat unumli bo'ladi. Mexnatda O'quvchi shaxsining xarakteri va irodasi tarbiyalanadi kuzatuvchanligi, diqqati rivojlanadi, analiz va sintez qilishga o'rganadi, umumlashtiradiva taqqoslaydi. Mexnat yoshlarni ziyrak bo'lishga, farosatlik, epchillik, ixchamlik kabi sifatlarini, xayolini o'stiradi.

Mexnat faoliyati O'quvchining axloqiy rivojlanishi va mukammallashishida katta ahamiyatga egadir. Mexnat bolalarni jismonan chiniqtiradi, estetik didlari, nerv sistemasini mustaxkam bo'lishini ta'minlaydi.

Ta'lim - tarbiya jarayoni odamni ijtimoiy foydali mexnatning xar xil turlari uchun zarur bo'lgan bilimlar, malaka xamda ko'nikmalar bilan qurollantiradi. Ma'lumki inson o'z tabiati jixatidan mexnat faoliyati bilan shugullanmay yashay olmaydi. O'quvchi shaxsi tarkib topishining yo'llaridan biri –mexnat faoliyatidir.

Mexnat faoliyati faqat shaxsni tarbiyalaydi degan umumiy xulosa chiqarib bo'lmaydi, to'g'ri, mexnat barcha sharoitlarda xamisha shaxsni tarkib toptiradi, ammo bu erda gap umuman shaxsni tarkib topishi to'grisida emas, balki shaxsni muayyan xislatlariga, sifatlariga, jamiyatga, jamoaga, dunyoqarash va e'tiqodlariga munosabatlarini to'g'ri yo'naltirgan majmuaga - sistemaga ega bo'lgan mustaqil jamiyat kishining shaxsini tarkib toptirish haqida boradi. Mexnat jarayoni shaxsni mexnatsevarlik, faollik, ozodalik kabi mexnatga bo'lgan munosabatni ifodalash xislarini tarkib toptirishga, qiyinchiliklarni engalish fazilatlarini, kuch-gayratini, aktivlik, qat'iylik kabi muayyan maqsadni ko'zlash xislarini o'stirishga; yalqovlik, loqaydlik, passivlikka barxam berish kabi yosh avlodni xar tomonlama etuk, barkamol tarbiyalashga qaratilgandir.

Inson shaxsini etuk, barkamol tarbiyalash vositasi bo'lgan mexnatni moxiyati uning maktab o'quvchisi yoki yoshlar xayotida qanday o'rin tutganligi emas, balki O'quvchining, yoshlarning - eng muxim ijtimoiy tushuncha

munosabatini qandayligidan, qanday xarakterda ekanligidan, O`quvchining mexnat jarayonida kattalar va o`rtoklari bilan qanday munosabatda bo`lishlaridan iboratdir.

3. Yoshlarni mexnatga ijobiy munosabatda bo`lish, jamiyatga xurmat, o`z xatti-xarakatlarini kerakli tarzda yo`lga solish va tuzatish jarayonlarini tarkib toptirish- bularning xammasi xar qanday mexnat jarayonida xam emas, balki maxsus uyushtirilgan, muayyan tarkiblarda amalga oshiradigan mexnat faoliyatidagina yuz beradi. Shuning uchun yoshlarni, o`quvchilarni, bolalarning mexnat tarbiyasini to`gri uyushtirish – to`gri tashkil qila olish shu qadar muximdir. Mexnat tarbiyasining muvaffaqiyati ko`p jixatdan o`quvchi shaxsini tarkib toptirish muvaffaqiyatiga bogliqdir. Mexnat tarbiyasi tajribalari, pedagogik-psixologik izlanishlarga doir materiallar mexnatni xaqiqatdan xam tarbiya olishiga aylantiradigan quyidagi shartlarni ifodalab berish imkonini yaratadi:

O`quvchilar mexnati ijtimoiy foydali bo`lishi kerak. Yoshlar va o`quvchilar o`z mexnatining muayyan ijtimoiy qiymatga, ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligi, kishilarga, jamiyatga, jamoalarga foyda keltirishini anglab etmogi lozim. Bu maktab foydasiga qilingan mexnat - maktabni jixozlash, qo`llanma-darsliklarni ta`mirlash, maktab xovlisini obodonlashtirish, ko`kalamzorlashtirish va xk. Biroq, shuni nazarda to`tish lozimki, O`quvchilar faqat o`z umummaktab jamoalarining foydasi uchungina emas, balki jamiyat foydasi uchun qilinadigan mexnatda xam ishtirok etishlari lozim. M: O`quvchilarning umumxashar, tuman miqyosidagi shanbaliklarda ishtirok etishi yoki umumxalq yoki maxallalardagi xasharlarda ishtirok etishining tarbiyaviy ahamiyati beqiyosdir.

Ijtimoiy qiymatga ega bo`lgan foydali maxsulot mexnat natijasi bo`lishi.

O`quvchi o`z mexnatini yaqqol va aniq ko`rishi lozim. Shu munosabat bilan O`quvchini o`z mexnati natijalarining ijtimoiy vazifasi bilan mufassal tanishtirish, o`quvchiga uning mexnatini kimga kerakligini ko`rsatish juda muxim. M: O`quvchilar tomonidan temir-tersak, qogoz yigishlar va uning natijasini bilish yoki jamoa xo`jaliklarida sabzavot-meva terish.....

O'quvchilarning mexnati jamoa mexnati bo'lmog'i kerak. Jamoa mexnati-umumiy mexnat vazifalarini birgalikda bajaradigan, umumiy maqsad, umumiy vazifalar bilan birlashib kilinadigan mexnatdir. Mana shunday mexnatgina o'quvchilarning, yoshlarning o'z xatti-xarakatlarini jamoa irodasiga bo'ysundira olish sifatlarini tarbiyalaydi. Mexnat faoliyati jarayonida shaxsiy yutuqlargina mexnat manbai bo'lsa, jamoatchilik sifatlarini tarkib toptirish uchun asos bo'lmaydi. Jamoa bilan amalga oshiriladigan ish, yumush mexnatning umumiy natijalari, O'quvchilarning(insonlarning) xar birini ko'rsatkichlariga bevosita bogliq bo'ladi.

O'quvchining mexnati tashabbuskor va ijodiy mexnat bo'lishi kerak. Mana shunda mexnat ishning ijodiy tomoniga qiziqadigan, shunchaki bir foydali ish qilishga emas, balki yangilikka, o'z tashabbusini namoyon qilish imkoniyatlarini qidirishga intiladigan o'smirlar va yuqori sinf o'quvchilarining yoki psixologik xususiyatlariga mos bo'ladi. O'quvchilar, yoshlar orasida shunga erishish kerakki, yoshlarning o'zlari mexnat vazifalarini xal qilishning eng yaxshi usullarini qidirib topsinlar, o'zlari o'z faoliyatlarini rejalashtirsinlar, tayyorgarlik ko'rsinlar.

Mexnat jarayonida ayniqsa yoshlar, o'quvchilar o'z-o'zini uyushtirish va mustaqil mexnat qilishning xar xil shakllarini qo'llashlari lozim. Gap faqat o'quvchilarning tashkilotchilik malakalarini xosil qilishdagina emas, balki o'z-o'zini uyushtirishning mustaqillikka raxbarlik qilish va bo'ysunish malakalarini, ijodiy tashabbusni, ma'suliyat xamda jamoat manfaatlarini, ijodiy tashabbusni, xis qilish sifatlarini taraqqiy ettirishga yordam beradi.

O'quvchilarning mexnati ularning o'zlari uchun qiziqarli bo'lishi lozim. Ayniqsa, kichik maktab o'quvchilarining mexnati bevosita qiziqishlarga asoslanadi, lekin o'quvchilarni qiziqarli bo'lmagan mexnat bilan shugullanishga xam odatlantirish ahamiyatlidir.

O'quvchilarning mexnati ularning kuchiga yarasha bo'lmog'i lozim. Mexnat o'quvchilarni xaddan tashqari ko'p kuch sarf qilishga, juda toliqib qolishga olib bormasligi lozim. Mexnat bolaning kuchiga, jismoniy rivojlanishiga, yoshiga

mos bo'lsa, unda bola muvaffaqiyatga erishadi, aksincha u mos bo'lmasa, u bola psixikasiga qattiq ta'sir qiladi, bola o'z kuchiga ishonchni yo'qotadi, xatto kuchi etadigan ishni bajarishdan xam bo'yin tovlaydi.

O'quvchilarning mexnati ta'lim faoliyati bilan bogliq bo'lishi yaxshi natija beradi, chunki ularning nazariy olgan bilimlari bilan mexnat faoliyatlarini uzviy ravishda shunday boglash zarurki, ularning mexnati biologiya, kimyo, geometriyani bilishni, chizmalar chizish xamda ularni tushunib o'la bilishni talab etsin.

O'quvchilarni mexnat bilan jazolashga va mexnati uchun jazolashga aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Chunki bola unga kuch sarf qiladi, mashaqqat chekadi.....

O'quvchidan ishni shunchaki bajarishini emas, balki, asbob-uskunalarga, materiallarga, mexnat quollariga extiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishini talab etish zarur. Bu shartlarga amal qilish - bola uchun mexnat faoliyatining qiziqarli faoliyatga aylanishiga imkon yaratadi. Ularda zo'r ma'naviy qoniqish xislarini uygotadi, mexnat jarayonida O'quvchilar tugri ijtimoiy xattixarakteratlarning amaliy tajribasini egallaydilar. Inson shaxsining shakllanishi bolani mexnatga bo'lgan ijobiy munosabati orqali paydo bo'ladi. Yoshlar mexnat qilish orqali o'z-o'zini anglaydi, o'z mexnati samarasini ko'rish esa uni mexnatga ijobiy munosabatini shakllantiradi.

K. D. Ushinskiy «Mexnatning psixologik va tarbiyaviy ahamiyati» maqolasida shunday deydi: «Mexnatning moddiy samaralari odamzod mulkidir: lekin mexnatning kuchi, ma'naviy xayotbaxsh kuchi, odamzod qadri-qiyamatini manbai bo'lib xizmat qiladi, shu bilan birga odob-axloq va baxt saodat manbai bo'lib, xam xizmat qiladi. Ishlayotgan kishi uchun qilinadigan shaxsiy mexnatgina shunday xayotbaxsh ta'sir ko'rsatadi. Mexnatning moddiy samaralarini tortib olish, meros qoldirish, sotib olish mumkin lekin mexnatning ichki, ma'naviy, xayotbaxsh kuchini tortib olish xam, meros qoldirish xam Koliforiyatning jami tillosini borib sotib olish xam mumkin emas. Bu kuch mexnat qilgan kishida qoladi. ».

Demak yoshlar bajaradigan mexnat jiddiy mexnatga xavas o'tini yoqishi lozim, bunday mexnatsiz odam inson sha'niga yarashadigan xayot kechira olmaydi xam. Mexnat odamning tugma extiyojidir. Lekin shariatga karab tevarak atrofda yoshlarga ko'rsatiladigan ta'sirlarga qarab bu extiyoj juda tez avj olishi yoki so'nib qolishi mumkin.

Yoshlarni mexnatsevarlik ruxida tarbiyalash eng muxim vazifalardan biridir. Buning uchun:

1-dan, ularni yoshligidan boshlab yosh xususiyatlarniga xos mexnat turlarini bajarishga o'rgatish;

2-dan, yoshlarni mexnatini sirtdan nazorat qilish;

3-dan, mexnat anjomlaridan foydalanish malakasini xosil qilish

4-dan, ularni asrab-avaylab saklashga va undan foydalangandan keyin uni joy-joyiga qo'yishga odatlantirish;

5-dan, o'z mexnatini maxsuli va undan foydalanishga o'rgatish;

6-dan, kattalar mexnatiga taqlid qilish va uni xurmatlash;

7-dan, o'z va jamiyat mulkini avaylashga o'rgatib borish muximdir.

Yoshlarni mexnatsevarlik ruxida tarbiyalash va uni jaxon andozalari darajasiga etkazish hozirgi zamon talabidir.

Yoshlarimizni mexnatsevarlik ruxida tarbiyalash yangicha asoslarda, ya'ni 1-dan milliy qadriyatlarimiz zaminida va 2-dan, rivojlangan mamlakatlar tajribasidan o'zini oqilona jaxon andozalarini namunasida yo'lga qo'yish lozim. Chunki mexnatsevarlik - manaviy tushuncha bo'lib u subekt - obekt munosabatlarida shakllanadi va natijalari namoyon bo'ladi. Lekin, ob'ekt subekt munosabatlari - qobiliyat va imkoniyatlariga bogliq. Shundagina subekt-obekt munosabatlarini shaxsda malum, o'zida mexnatsevarlik sifatini aks etiruvchi tarkibiy qisimlarini shakllanishiga imkon beradi.

Javobgarlik, sabr-toqat, intizom, madaniy xulq, o'zaro yordam sifatlarini, tashabbuskorlik, mustaqillik, topshiriqlarni sifatli bajarish, faxm-farosatlilik - mexnatsevarlik darajasi meyoridir. Rivojlangan mamlakatlarning mexnatsevarlik

tarbiyasi bo'yicha andozalarni o'zbek milliy qadriyatlari bilan qarama-qarshi emas, aksincha umumiylik ega.

Umumjaxon andozalarida mehnatsevarlik tarbiyasi - shaxs rivojlanishi jamiyat maqsad va vazifalarining markazidir; jamiyatni muvaffaqiyatli moddiy va manaviy rivojlanishi xar bir shaxsning shakllanganlik darajasi bilan bogliq; jamiyat o'zining xar bir azosiga o'zini layoqati, imkoniyati, qobiliyatlarini yuzaga chikarishga shart-sharoit yaratib bersagina, u demokratik insonparvarlik jamiyatidir. Xar bir fuqaro jamiyatidan olibgina qolmay, berishi xam kerak, yaratilgan imkoniyatlardan foydalanib bor layoqati va qobiliyatini ishga solishi, o'ziga mos, qodir bo'lgan kasbga tanlashi, mehnat qilib jamiyatni moddiy, ma'naviy rivojiga xissa qo'shishi lozim degan tezislarga asoslanadi.

O'zbek milliy pedagogikasidagi mehnatsevarlikka – boylik va baxt manbai; mehnat tufayligina el oldida xurmatga sazovor bo'lish; ko'zing va aqling etgan kasbni tanla, uni e'zozla, mehnatda sabrli va qanoatli bo'l; mehnatni yaxshi yomoni bo'lmaydi, bu odammng o'ziga bogliq; mehnatsevarlikni bola dastlab oilada o'rganadi, mehnatsevarlik tarbiyasiga qavmu-qarindosh, maxalla, yoshu qarilar xissa qo'shadilar, mehnat sirlarini ustozdan o'rganadi, ustoz otangdan ulug degan tezislarni talqin qiladi.

Mehnatssevarlik tarbiyasini amalga oshirishda bir tarafdin o'quvchilarning imkoniyat, layoqat va qobiliyatlari xisobga olinsa; ikkinchi tomondan uning extiyoj –motivlari tizimidan kelib chiqish maqsadga muvofiq .

Mehnatssevarlik tarbiyasini amalga oshirishda 1-dan, umumjaxon pedagogik andozalaridan, 2-dan, o'zbek xalqi pedagogik qadriyatlari manbalaridan kelib chiqish barkamol shaxsni shakllantirishningga xos va mos tomonlarini ifodalanishidir.

XULOSA

Har bir kishining dunyoga nisbatan o'z qarashi, o'zi va o'zgarar, hayot va olam tug'risidagi tasavvurlari, xulosalari bo'ladi. Ana shu tasavvurlar, tushunchalar, qarash va xulosalar muayyan kishining boshqa odamlarga munosabati va kundalik faoliyatining mazmunini belgilaydi. Shu ma'noda, dunyoqarash - insonning tevarak atrofini qurshab turgan voqelik tug'risidagi, olamning mohiyati, tuzilishi, o'zining undagi o'rni haqidagi qarashlar, tasavvurlar, bilimlar tizimidir.

Dunyoqarash - olamni eng umumiy tarzda tasavvur qilish, idrok etish va bilishdir. Dunyoqarashning bir kishiga yoki alohida shaxsga xos shakli individual dunyoqarash deyiladi. Guruh, partiya, millat yoki butun jamiyatga xos dunyoqarashlar majmuasi esa, ijtimoiy dunyoqarash deb yuritiladi. Ijtimoiy dunyoqarash individual dunyoqarashlar yig'indisidan dunyoga keladi, deyish mumkin. Bunda ijtimoiy dunyoqarashning umumiy va xususiy shakllarini hisobga olish lozim.

Dunyoqarash murakkab tuzilishga ega. U muayyan bilimlar, kelajakka qaratilgan g'oya va maqsadlar, tabiiy va ijtimoiy fan yutuqlari, diniy tasavvurlar, qadriyatlar, ishonch, e'tiqod, fikr, hissiyot kabi tarkibiy qismlardan iborat. Bularning ichida e'tiqod muhim ahamiyat kasb etadi. U dunyoqarashning mazmunini tashkil etadigan asoslardan biridir. E'tiqod insonning o'z qarashlari va g'oyalari to'g'riligiga, orzu-umidlarining asosli ekaniga, faoliyati va hatti-harakatining umumiy maqsadlarga va talablarga mosligiga bo'lgan chuqur ishonchidan paydo bo'ladi. U insonning hissiyoti, irodasi va faoliyatini belgilaydi, ularni boshqaradi, shaxsni omilkorlikka, samarali faoliyatga undaydi.

SHaxsning belgisi va o'zini anglashining mazmuni – uning biron maqsadni ko'zlashi, shunga intilishidan iborat.

SHaxsning muhim xossasi shuki, u biron maqsadni ko'zlaydi, shu maqsadga intiladi. SHaxs hamisha biron narsaga, biron maqsadga, biron ob'ektga ko'z tikadi, unga intiladi, voqe'likning real sohalari ana shunday ob'ekt bo'ladi, ammo xaqiqatda yo'q bo'lgan, xomxayoldan kelib chiqqan narsalar ham shunday

ob'ekt bo'lmog'i mumkin. SHaxs o'z hayotida muayyan bir ideal uchun, kishi istikbolning o'z umrida amalga oshirish lozim deb hisoblaydigan va amalga oshiradigan barkamol obrazi uchun intiladi va shuni o'ziga oliy maqsad qilib oladi. Odam shu maqsadni deb yashaydi va hayotining ma'nosi shunda deb biladi. Odamning intilishlari, hayot maqsadi muayyan va barqaror maqsad bo'lishi uchun shu yuksak ideal ham xomxayol mahsuli bo'lmasdan, balki haqiqatan ham hayotiy, barqaror va doimiy ideal bo'lishi kerak. YUksak ideal yoki oliy maqsad kishining dunyoqarashidan kelib chiqqandagina barqaror va ideal bo'la oladi. Dunyoqarashning bo'lishi ham shaxsning muhim belgisidir.

Dunyoqarash odamning tabiat va ijtimoiy hayot hodisalari haqidagi qarashlari, tasavvurlari va tushunchalari sistemasidir. Sinfy jamiyatda yagona dunyoqarash yo'q va bo'lishi mumkin emas. Dunyoqarash tashqi olam va inson tafakkurining jarayonlari haqida muntazam qarashlar sistemasini beradi. Bu dunyoqarash fanning yutuqlariga va insoniyatning ko'p asrlik tajribasiga asoslanadi. Odamning ko'zlagan maqsadi, hatti-harakati dunyoqarashga mos bo'lib, shaxsning ehtiyojiga aylanganda bu dunyoqarash maslak bo'lib qoladi.

Ideallar (oliy maqsadlar) va dunyoqarashning mavjudligi ham odamning o'z ongiga qo'shiladi. Odam o'z ideallarini anglab, o'z dunyoqarashi va maslaklarini bilib olib, hayotda va jamiyatda tutgan o'rnini aniqlaydi, nimani deb yashayotganligini va ishlayotganligini; o'zini, o'z faoliyatini qay yo'ldan kamolga etkaza borishi kerakligini, jamiyatda qanday kishi bo'lib etishuvi zarurligini aniqlab oladi.

Odamning shaxs sifatidagi asosiy belgisi uning ijtimoiyligi, shu bilan birga psixik hayotning yuksak formasi bo'lgan ongi va kishilarning o'zaro so'zlashib aloqa qilish vositasi bo'lgan tilidir Inson hayotida o'zaro munosabatlar muhimdir. SHuningdek o'zaro munosabatlaridan qat'iy nazar, tug'ilish paytidanoq unga shaxsning butun asosiy psixik mazmuni xosdir, go'yo har bir odam o'zining tayyor «meni» bilan, o'zini anglashga tayyor bo'lib tug'ilgan deb da'vo qiluvchi idealistik qarashlarga umuman qarshi qaratilgandir.

Jamiyatdan tashqarida odam odam bo'lolmaydi va kishilar o'rtasidagi ijtimoiy aloqa ularning amaliy faoliyatidagi, ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonidagi munosabati bilan belgilanadi. Odam boshqa kishilarga munosabatda bo'lish tufayligina ongliroq bo'lib qoladi va uning psixik hayoti muayyan mazmunga ega bo'ladi. Ana shu munosabatlar nechog'li mazmundor va rang-barang bo'lsa, odamning psixik hayoti ham shunchalik mazmundor va rang-barang bo'ladi. Odam ongining yuksak belgisi - uning o'zini anglashidir, odamning o'zini anglashi ham shaxsning muhim belgisidir.

SHaxsning o'zini anglashi shundan iboratki, odam jamiyatda taraqqiy etar va ishlar ekan, tevarak-atrofdagi muhitda o'zining individligini, sub'ektligini ajratadi. Odam tevarak-atrofdagi olamni biluvchi va shu dunyoga ta'sir etuvchi zot sifatida har bir odam sub'ektdir, odamning idrok etadigan, tasavvur qiladigan, fikr yuritadigan, tilga oladigan va ta'sir ko'rsatadigan narsasi uning uchun ob'ektdir. Odamning o'zini anglashi sub'ektiv ravishda o'zini «men» deb his qilishida ifodalanadi. Odam ijtimoiy zot bo'lganligidan unga o'zini anglash qobiliyati xosdir. SHaxsning o'zini anglashi, «men» deb his qilishi hamisha muayyan mazmuni bilan yuzaga chiqadi. o'zining borligini anglashi, odamning o'zini kim deb bilishi – o'quvchi, ishchi, o'qituvchi, injener va shunga o'xshash deb anglashi, o'zining o'tmishini va kelajagini anglashi, boshqa kishilar bilan o'zaro munosabatini anglashi, o'z huquq va burchlarini anglashi, o'zining fazilat va kamchiliklarini va shunga o'xshashlarni anglashi o'zini anglashga kiradi. SHaxs o'zini anglaganligidan o'zini-o'zi kuzata oladi va o'zini-o'zi bilib oladi, ko'nglidan o'tgan kechinmalarni tushuna oladi, o'zining hatti-harakatlariga o'zi tanqidiy ko'z bilan qaray oladi.

SHaxsning o'zini anglashi va o'zini bilishi o'z hulk atvorini boshqarish uchun zarur shartdir, o'zini-o'zi tarbiyalash uchun o'z aqlini o'zi o'stirishi uchun zarur shartdir.

ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Karimov I.A. Barkamol avlod – O'zbekiston kelajagining poydevori. T., 1997
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., O'zbekiston, 1997
Levantuev P.I., Asqarxo'jaev A., CHudnovskiy V.E., Vohidov M.V.
3. Bolalar psixologiyasi ocherklari. T., "O'qituvchi", 1994
4. Davletshin M.G. va boshqalar. Yosh davrlari va pedagogik texnologiya. T., 2004
5. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisi psixologiya. T., 1998
6. SHerbakov A.I. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyadan praktikum. T., 1991
7. Vohidov M.V. Maktabgacha tarbiya psixologiyasi. T., "O'qituvchi", 2010
8. G'oziev E. Psixologiya. T., "O'qituvchi", 2010
9. Goziev E. Ontogenez psixologiyasi. T. 2012
10. Karimova V. Va boshqalar. Mustaqil fikrlash. T., "SHarq", 2000
11. Ahloq-odobga doir Xadis namunalari.-T., 1990
12. Ibroximov A. Va boshqalar. Vatan tuyg'usi. – T., "O'zbekiston", 1997
13. Kodirov I. Zamonaviy maktab ukituvchisining psixologik xususiyatlari. T.2011
14. Nishonova E.T. Bolalar psixik taraqqiyoti muammolari bo'yicha psixologik maslahatlar berish. T., 1997.
15. Nishonova E.T. Bolalar psixodiagnostikasi. T., 1998.
16. Pedagogika / Yu.K.Babanskiy tahriri ostida. T., 1993.
17. Pedagogika tarixidan xrestomatiya / Tuzuv-mual. O.Xasanbaeva. T., 1992.
18. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T., 1992.
19. Qodirov B.R. Sinf zukkolarini tanlash metodikasi (Yosh iste'dodlarini izlaymiz): Metodik qo'llanma. T., 1998.
20. G'oziev E.G'. Psixologiya (Yosh davrlari psixologiyasi). T., 1994.
21. V.M.Karimova va boshk. Mustaqil fikrlash. - T.: SHark.-2000.- 112 b.

22. V.M.Karimova, R.I.Sunnatova. «Mustaqil fikrlash» o'quv qo'llanmasi bo'yicha mashg'ulotlarni tashkil etish uslubiyoti.-T.: SHark, 2000.- 16 b.
23. D.Mayers. Sotsialnaya psixologiya perev. S angl.-SPb.: «Piter»,1999 - 688 s.
24. Методы эффективного обучения взрослых. Учебно-методическое пособие. (Автorskий коллектив) - Moskva - Berlin, 1998 - 124 s.
25. Prikladnaya sotsialnaya psixologiya. / Pod. red. A. Suxova i A.Dergacha.- M, 1998 - 688 s.
26. I.R.Sushkov. Psixologiya vzaimootnosheniy. - M.: Akademicheskii Proekt, 1999.- 448s.
27. R.CHaldini. Psixologiya vliyaniya. - SPb.: «Piter», 2000,-272 s.
28. Ya.S.Gamilton. «CHto takoe psixologiya». «Piter», 2002.
29. B.G.Ananев. «CHelovek kak predmet poznaniya». «Piter», 2001.
30. V.Drujinina. «Psixologiya “. Uchebnik. «Piter”, 2003.
31. F.Burlachuk. Psixodiagnostika. «Piter», 2002.
32. M.Ayzenk. Psixologiya dlya nachinayuyshix. «Piter”, 2000.
33. A.K.Bolotova, I.V.Makarova. Prikladnaya Psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2006 – 382 s.